

Vplyv právnej regulácie na rozvoj náboženského života v SR

Miroslav Tížik¹

Katedra sociológie FF UK, Bratislava

The Influence of Legal Regulations on the Development of Religious Life in Slovak Republic. In 1990, new legislative conditions were established which enabled the free functioning of churches and religious organisations and provided religious freedom. Since then, there has been rise in the numbers of people declaring their faith and, at the same time, a gradual limitation of equal competition between groups working in this field. In comparison to other models in United States or in Western Europe that exhibit a gradual loosening of the ties between state and religion, in Slovakia, legislative modifications head towards the reinforcement of the link between traditional churches and the state. The privatisation of religion has arisen mainly due to direct state financial support of registered churches as well as the increasing influence of religious notions in politics. The treaty signed between the Slovak Republic and Vatican has had a significant impact, since it has meant setting up religious lessons in state and public schools, establishing an institute of religious exceptions as well as creating new working places in public and state administration for church representatives.
Sociológia 2005 Vol. 37 (No. 1: 59-89)

Pluralita modelov právnej regulácie náboženského života

Konkrétne podoba právneho systému v akejkoľvek spoločnosti na jednej strane uchováva mnohé tradičné zvyklosti, hodnoty spoločnosti a spoločenské normy, čím zabezpečuje kontinuitu vývoja spoločnosti, na druhej strane práve zmena princípov právneho systému pôsobí ako najúčinnnejšia páka pri presadzovaní mocenských cieľov akýchkoľvek politických reprezentácií a pri akcelerácii sociálnych zmien. Na Slovensku prebehlo v 20. storočí viacero hlbokých zmien právneho systému² a došlo k výmene niekoľkých politických režimov, ktoré mali výrazné dôsledky na vývoj celej spoločnosti. Pri sledovaní kontinuity a ruptúr vo vývoji právneho poriadku je jednou z dôležitých oblastí dnes veľmi diskutovaný problém – vzťah občana, náboženstva a štátu. Náboženstvo má s právom veľmi úzky vzťah, pretože okrem toho, že dokáže spájať ľudí do spoločenstva a budovať hlboké spoločenské väzby na základe zdieľania rovnakých predstáv o poriadku, je aj jedným zo základných zdrojov spoločenských hodnôt a noriem a tiež jedným z najúčinnnejších nástrojov legitimizácie sociálneho poriadku. O tom, že je potrebné sa tejto téme venovať aj v slovenskej sociológii, svedčí aj absencia verejnej alebo aj odbornej diskusie o návrhu *Základnej zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou* (Základná zmluva), ktorá bola v rekordne krátkom čase od začiatku príprav podpísaná predstaviteľmi Slovenskej republiky a Svätej stolice 24.11.2000.³ Aj štyri roky po podpise zmluvy sú aktuálne slová Vladimíra Krivého, podľa ktorého „zostáva skutočnosťou, že nijaký sociológ neurobil analýzu pripravovaného dokumentu“. (Krivý, V., 2001a, s. 6)⁴ Medzitým sa verejnosti odkryli viaceré, v čase prípravy Základnej zmluvy neavizované dôsledky tejto zmluvy, ktorej výsledkom je aj postupná zmena charakteru vzťahov štátu a cirkvi pôsobiacej v Slovenskej republike. Pri analýze vzťahu náboženstva a práva na Slovensku je možné vychádzať z jeho porovnania s ďalšími dvoma modelmi regulácie náboženského života – americkým a francúzskym – ktorým sa náš model viackrát v histórii inšpiroval.

Oba tieto modely formujú ideu sekulárneho charakteru štátu, teda oddelenia (odluky) štátu od cirkvi, prípadne neutrality štátu voči náboženstvám, o ktorých sa diskutuje už od vzniku Československej republiky v r. 1918. Odluka cirkvi a štátu môže byť „výrazom neutrálneho až zdržanlivého postoja (francúzsky model), ale aj výrazom pozitívnej svetonázorovej a náboženskej tolerancie (Spojené štáty americké) či neexistenciou ustáleného modelu a systému vzťahu štátnych orgánov k cirkvám v štátoch tzv. tretieho sveta.“ (Moravčíková, M. – Cipár, M., 2001) Pre Európu je veľmi dôležitý vývoj náboženského života v období po druhej svetovej vojne. Krajiny, ktoré boli takmer dve tisícročia formované kresťanstvom a jeho tradíciou, sú podľa G. Davie (2000) v povojnovom období konfrontované s potrebou prispôbiť sa diverzite „spoločenstiev viery“, predovšetkým tých vier, ktoré nezapadajú do historicky vytvoreného rámca náboženského života. Zo sociologického uhla pohľadu otázky tolerancie a plurality vznikajú predovšetkým s nástupom nových náboženských hnutí, ale aj v súvislosti s prítomnosťou judaizmu a postupného rastu počtu vyznávačov islamu v Európe. Evolúcia náboženského života je po vojne formovaná na jednej strane nástupom spoločenstiev s alternatívnymi etickými východiskami, na druhej strane rastie počet ľudí, ktorí sa považujú za sekulárnych v zmysle opozície voči náboženstvu v jeho rôznych významoch slova. Hoci ide stále o minoritu populácie, táto skupina ľudí má dôležitú úlohu pri vytváraní politiky napríklad v takých otázkach, akými sú výskumy ľudských embrií, klonovanie, eutanázia a podobne, pri ktorých častokrát vstupujú do opozície voči tradičným náboženským postojom. Novším, no nezanedbateľným je aj vplyv amerického modelu náboženského života, ktorý začal priamo formovať život na Slovensku predovšetkým pod vplyvom skúseností s vysťahovalectvom v rôznych historických obdobiach, ale aj pod vplyvom pôsobenia misionárov rôznych

¹ Korešpondencia: Mgr. Miroslav Tížik, FF UK, Katedra sociológie, Gondova 2, 818 01 Bratislava, Slovenská republika. Tel.: +421-7-59244148, fax.: +421-7-5296, e-mail: tizik@phil.uniba.sk

² V texte budú používané pojmy právne normy, legislatívny a právny systém v širšom sociologickom význame, teda nie vždy môžu jednoznačne zodpovedať špecifickým definíciám a významom používaným v právnej vede, ktorá kvôli nutnosti byť prakticky využiteľná špecificky rozlišuje v rámci právnych noriem aj právne vety, ktoré nemajú normatívny charakter a právne predpisy.

³ Svätá stolica, ktorá je subjektom medzinárodného práva, má v súčasnosti diplomatické styky so 172 štátmi, je iným subjektom ako Vatikánsky štát, ktorý vznikol až v r. 1929 a je tiež subjektom medzinárodného práva. Preto aj bežne používané označenia Vatikánska zmluva alebo zmluva s Vatikánom nie sú presné a môžu spôsobiť právne nedorozumenia. (podľa Šmíd, 2001)

⁴ Podľa V. Krivého najhlasnejšou aj keď iba jednohlasovou pripomienkou v redakčnej rade časopisu Sociológia (ktorá chcela k téme náboženstvo na Slovensku ešte pred podpisom vydať monotematické číslo) bolo, že by sa nemalo k tejto téme pred podpisom zmluvy vyjadrovať.

vierovyznani z Spojených štátov. Misionárska práca amerických veriacich na území Slovenska prežívala v rôznych obdobiach v rôznej miere stúpajúcu tendenciu. Pod vplyvom americkej tradície sa u nás rozvinuli také skupiny ako napríklad *Náboženské spoločenstvo Jehovovi svedkovia*, viaceré menšie protestantské cirkvi, napríklad *Cirkev adventistov siedmeho dňa* alebo neregistrovaná *Cirkev Ježiša Krista Svätých posledných dní*, označovaná ako *Mormoni* či mnoho nových náboženských hnutí.

Súčasná chápanie náboženskej slobody a vzťahov štátu a cirkví sa sformovalo predovšetkým v období po druhej svetovej vojne. V Európe existuje viacero modelov týchto vzťahov, no vo všeobecnosti bol prijatý princíp odluky štátu a cirkví väčšinou štátov, ktorý bol akceptovaný aj náboženskými spoločenstvami. No Grace Davie (2000) upozorňuje, že pri porovnaní Európy so Spojenými štátmi žiadna z európskych spoločností nemôže byť považovaná za pluralistickú, lebo v ich histórii bola vždy tendencia k nejakému druhu štátnej cirkvi, hoci aj boli legálne vzťahy postupne modifikované a bol vytvorený priestor aj pre existenciu rôznych alternatív. Postupné uvoľňovanie spätosti štátu a náboženstva v európskych krajinách v druhej polovici 20. storočia je úzko spojené aj s urýchľujúcou sa spoločenskou zmenou, prejavujúcou sa okrem iného aj v zmene hodnôt a charakteru religiozity západoeurópskych spoločností, od tradičných, zdôrazňujúcich istotu, bezpečnosť a cirkevnú religiozitu k postmaterialistickým hodnotám a religiozite, ktoré zdôrazňujú jedinečnosť, zmenu, kreativitu a individualizovanú, neinštitucionalizovanú, s cirkvami menej spojenú religiozitu. (Inglehart, R., 1990) Pre ilustráciu vývoja náboženského života v Európe je možné použiť najvyhranenejší a dôsledný príklad oddelenia štátu a cirkví, aký praktizuje Francúzsko. Ide o krajinu s pôvodne katolíckou väčšinou a tradíciou, z ktorej najdôraznejšie vzišli požiadavky oddelenia štátu a náboženstva.

Francúzsky a americký model

Základom súčasných vzťahov štátu a cirkví vo Francúzsku je zásada odluky cirkví a štátu, ktorá bola prijatá zákonom v roku 1905. Práve vo Francúzsku došlo k budovaniu národného štátu na princípoch dôsledného oddeľovania štátu od náboženstva. Tu aj vznikli sociologické teórie laicizácie. Pojem laicity sa začal objavovať okolo roku 1850, keď vo Francúzsku silneli procesy postupného nahradzovania cirkví ako centra náboženského a občianskeho života novými centrami komunálneho života spravované radnicami miest a štátom. Najskôr došlo k legislatívnemu prebraniu zodpovednosti štátu za cintoríny (1881), potom za pochovávanie pozostalých (1887), no predovšetkým štát prebral zodpovednosť za verejné školstvo (1882-1886). Druhá etapa laicizácie vo Francúzsku spočívala v odluke cirkví od štátu v r. 1905. Laicizácia francúzskej spoločnosti však prebiehala už oveľa skôr, samotná revolúcia v r. 1789 bola aj revolúciou proti dominancii katolicizmu v spoločnosti. Za prvý krok formálnej laicizácie považuje J. Baubérot (1990) podpísanie *Konkordátu* medzi katolíckou cirkvou a Francúzskom v roku 1802⁵. V tejto zmluve došlo okrem vymedzenia vzťahu medzi oboma stranami aj k definovaniu uznaných cirkví, medzi ktorými boli okrem *katolíckej* aj dve protestantské cirkvi – *luteránska* a *reformovaná*. Takto zároveň došlo k inštitucionálnemu fragmentarizovaniu dovtedy jednotného náboženstva (katolicizmu), stotožňovaného so spoločnosťou. V období platnosti konkordátu zabezpečoval štát a obce finančne štyri uznané cirkvi – financované boli platy duchovným, výstavba budov, pomoc pri ich údržbe a niektoré prevádzkové náklady.

Druhá laicizácia vytvorila model, ktorý možno označiť ako *laický štát* (*l'Etat laïque*, *laicité de l'Etat*). Historicky mala perspektíva laicity garantovať slobodu viery, ktorá mala byť záležitosťou súkromnej sféry a laicity mala tiež zabrániť vplyvu tých autonómnych predstáv na vedomie človeka, ktoré sú v radikálnom protirečení s rozumom. Podľa zákona z r. 1905 sa náboženské viery upravili ako súkromné viery, ktoré ako celok v obradoch zaisťujú „normálne“ kolektívne prejavy cirkví, ktorým štát garantuje ochranu. Nový právny systém zrušil inštitút „uznaných cirkví“, ktorý bol vytvorený po revolúcii. Žiadne náboženstvo nedostáva právne potvrdený status. Cirkvi prestávajú byť verejnými inštitúciami a prechádzajú do oblasti súkromných záležitostí. Až v ústave z r. 1958 je zakotvený režim náboženskej *neutrality* štátu, ktorú kvalifikuje ako *laicitu* štátu. (Basdevant-Gaudement, B., 2001) Princíp slobodného výkonu náboženstva, rozšírenie slobody svedomia prenášajú na štát niektoré pozitívne povinnosti, no v režime odluky. Štát musí každému umožniť účasť na obradoch jeho cirkví a vzdelávanie sa v otázkach viery vybraného náboženstva. Z rovnosti medzi rôznymi náboženstvami vyplýva zásada, že neexistuje žiadne štátne náboženstvo, žiadne „oficiálne“ alebo dominantné náboženstvo a ani žiadne uznané cirkvi. Žiadne náboženstvo nemá zvláštny verejný, teda právom vo verejnom živote upravený status.

Podľa francúzskej odborníčky na náboženskú legislatívu Basdevant-Gaudementovej (2001) praktizovanie týchto princípov sprevádzajú viaceré ťažkosti. Štát, hoci sa riadi princípom neuznávania cirkví, môže uplatňovať opatrenia, ktoré deklarovanú rovnosť narušujú tým, že zvýhodňujú jedno náboženstvo viac ako iné. Náboženstvu totiž priznáva zo zákona špecifický status, odlišný od iných súkromných aktivít. Hoci existuje zákon o slobode združovania, ten sa netýka náboženského združovania. Problémom pre právo však je, že v zákonoch nie je definované, čo je to náboženstvo, a teda zákonodarcia v neutrálnom štáte, ktorý neuznáva vôbec žiadne náboženské spoločenstvo, nie je *a priori* oprávnený o tom rozhodnúť. V praxi sú to sudcovia, ktorí rozhodujú od prípadu k prípadu, pričom sa vyhýbajú všeobecnej definícii náboženstva, ktorú by bolo možné využiť v iných prípadoch.

⁵ Voči katolíckej cirkvi a jej zmluvnému vzťahu (konkordátu) existovali medzi presadzovateľmi laickosti štátu dva základné prúdy. Podľa prvého bola katolícka cirkev už v období prijímania zmluvy iba veľkou prázdnu škrupinou, ktorej mal konkordát pomôcť udržať sa pri moci a zachovať jej vplyv na spoločnosť. Podľa druhého prúdu si stále silná cirkev konkordátom chcela udržať a zabezpečiť silné mocenské postavenie v spoločnosti. (Baubérot, J., 1990)

Dodnes pretrvávajúci model vzťahu a štátu vo Francúzsku, ktorý vznikol formálnym oddelením štátu a cirkvi v roku 1905, označuje D. Hervieu-Léger (2001) ako *konfesionálny model náboženského pluralizmu*. Mimo konfesionálneho rámca, ktorý vyčleňuje náboženské viery do intimity vedomia a limituje jeho vyjadrovanie do prijateľnej formy obradov v rámci cirkvi alebo konfesionálneho spoločenstva, náboženstvo nemá sociálne identifikovateľné miesto. Baubérot (1990) upozorňuje na diskriminačný charakter zákona, ktorý spôsobil, že mimo systému oficiálne uznaných náboženstiev sa už v čase prijatia zákona ocitli vtedy existujúce „*pozitívne náboženstvá*“ – špiritualizmus, náboženstvo humanity, náboženský socializmus a mnohé iné. Podobne ako v prvej fáze laicizácie, aj po oddelení štátu a cirkvi zostal štát indiferentný a nijako nereguloval svoj vzťah k ateizmu, ktorý takto nemá možnosť profitovať zo sociálnej legitimity tak ako uznané náboženstvá.

Náboženstvo v podobe niektorej zo štátom uznaných cirkví nie je zdrojom identity väčšiny obyvateľov Francúzska. Podoba súčasnej francúzskej identity, pôvodne katolíckej, však nie je úplne neutrálna, ale od revolúcie v r. 1789 je postavená na idej, že „občianstvo (*citoyenneté*) má transcendovať prináležitosť k spoločenstvu a definovať, okrem všetkých jednotlivostí a špecifik, národné „my“, s ktorým sa môže každý identifikovať“. (Hervieu-Léger, D., 1999, s. 27) Možno povedať, že laicity sa postupne stala legálnou alternatívou zjednocujúcou identitu občanov Francúzskej republiky. Rizikom francúzskeho modelu laického štátu je, ako na to upozorňuje D. Hervieu-Léger, že štát svojím zdôrazňovaním slobody myslenia bráni šíreniu sa netradičných náboženstiev, ktoré nie vždy konvenujú republikánskym hodnotám, na ktorých stojí legislatíva krajiny. Dôsledkom tohto napätia je rastúce spochybňovanie idey laicity štátu vo Francúzsku a silnejúce tlaky na liberalizáciu, teda postupnú dereguláciu náboženského života zo strany štátu podľa amerického modelu. (Hervieu-Léger, D., 2001) Dôsledné uplatňovanie deregulovaného modelu by však v svojich dôsledkoch znamenalo delaicizáciu spoločnosti.

Americký model odluky štátu a náboženstva je založený na iných princípoch a vychádza aj z iných historických skúseností ako francúzsky. Pre krajinu je charakteristická pluralita cirkevných a náboženských inštitúcií. Popri katolíckej cirkvi ako najpočetnejšej denominácii tu pôsobí viac ako 250 protestantských cirkví, tri rôzne židovské náboženské obce a niekoľko islamských denominácií. Každá z nich má svoje vlastné vnútorné zvyklosti a rozličný spôsob verejnej činnosti, vrátane financovania. Vládnym inštitúciám na všetkých úrovniach je zakázané podporovať či zakazovať akýkoľvek typ kultovej či náboženskej činnosti. Jedinou výnimkou je zamestnávanie vojenských kaplánov v armáde.

Regulácia náboženského života v USA vychádza predovšetkým z Prvého dodatku k Ústave USA, podľa ktorého „Kongres neprijme zákon týkajúci sa etablovania náboženstva alebo zakazujúci jeho slobodný výkon“. Prvý z týchto zákonov je v americkej právnej terminológii označovaný aj *Establishment Clause* a druhý *Free Exercise Clause*. Podľa Najvyššieho súdu USA sú obe tieto ustanovenia v absolútnej rovine a pokiaľ by sa ktorékoľvek z nich dovedlo do svojho logického extrému, dostalo by sa do konfliktu s tým druhým. (Martinková, J., 2004) V americkej ústave zakotvená odluka má garantovať zabránenie tlaku štátu na náboženský život (Hervieu-Léger, D., 2001), čo však neznamená, že pri odluke musí ísť jednoznačne o vytlačenie vplyvu náboženstva z verejného života. Takto chápaná odluka, ktorá síce nepripúšťa privilegovanie ktoréhokoľvek vyznania, smeruje aj k povzbudzovaniu cirkví, aby zvyšovali svoj verejnoprospešný vplyv na spoločnosť, poskytuje im autonómiu a širokú slobodu aktivít. No z americkej ústavy nie je jasné, či je vôbec možné náboženstvu ako takému poskytnúť preferované postavenie. Z americkej judikatúry Najvyššieho súdu vyplýva, že preferované zaobchádzanie s náboženstvom vyžaduje v niektorých prípadoch *Free Exercise Clause*. Jeho účelom je len chrániť rovnoprávnosť náboženského a sekulárneho presvedčenia – avšak nie zabezpečiť v určitých prípadoch preferované postavenie náboženstva. (Martinková, J., 2004) Národná identita a aj základy právneho systému týkajúceho sa náboženského života v USA boli založené na historickej skúsenosti nekonformných skupín anglickej radikálnej reformy, ktorí na základe skúsenosti s perzekúciami v Európe a z nutnosti komunitárnej organizácie v novom svete vytvorili nový základný systém, postavený na dvoch princípoch. Po prvé, na rovnosti lokálnych náboženských zborov medzi sebou a po druhé na rovnosti členov vo vnútri každého zboru. V USA má štát garantovať iba aplikovanie prvého princípu. Ostatné vychádza z toho, že spoločenstvá sa môžu slobodne formovať, organizovať a rozdeľovať.

Okrem formálneho oddelenia štátu a cirkvi, ktorý sa opiera o Prvý dodatok Ústavy Spojených štátov, je pre americké pomery v náboženskom živote veľmi dôležitým faktorom to, čo Robert N. Bellah (1976) označuje ako *občianske náboženstvo*⁶. Označenie náboženstvo používa aj napriek tomu, že v ňom absenteje ideologická, teológiu explicitne nahrádzajúca doktrína. Hoci je jasne odlišné od cirkevného náboženstva, je podľa Bellaha občianske náboženstvo dobre organizované, s rovnakou náboženskou dimenziou ako ostatné náboženstvá. Podľa tohto prístupu princíp odluky štátu a cirkvi v Spojených štátoch neznamená absenciu náboženskej dimenzie v politickom živote, ale naopak, prejavuje ho svojím podriadením národa etickým princípom, ktoré národ transcendujú. Verejný život je založený na určitých náboženských prvkoch a systéme vier, symbolov a rituálov. Tieto ako celok vyvolávajú silnú národnú solidaritu a mobilizujú jednotlivca a celú spoločnosť k dosiahnutiu národných cieľov. Na rozdiel od pôvodného rousseauovského chápania občianskeho náboženstva Bellah v prípade Spojených štátov nehovorí, že ide o uctievanie štátu alebo národa. Základom sú mu predovšetkým hodnoty každodenného života, napríklad mravnosť a občianske cnosti. Je zostavené z posvätných symbolov nezávislých od cirkvi, ale je aj

⁶ R. N. Bellah na charakterizovanie modelu formovania identity amerického národa použil Rousseauov koncept *občianskeho náboženstva*, ktorý aplikoval na špecifické podmienky Spojených štátov.

autonómne od inštitúcií štátu. Princíp odluky garantuje slobodu náboženskej viery a združovania sa, no zároveň oddeľuje náboženskú sféru, ktorá je považovaná predovšetkým za súkromnú záležitosť oddelenú od sféry politiky. Odluka cirkvi a štátu nezakazuje náboženské obsahy v politike. Občianske náboženstvo sa od cirkevného odlišuje tým, že ide najmä o osobnú skutočnosť, čiastočne oddelenú od politiky a štátnych rituálov, hoci to neznamená, že by národu a štátu spoločné rituály, viery, symboly a sviatky chýbali. „No je to rýdzo americké a rýdzo nové. Má svojich vlastných prorokov, svojich vlastných martýrov, svoje vlastné posvätné udalosti a posvätné miesta, svoje vlastné slávnostné rituály a symboly. Všetko je to sústredené na to, aby bola Amerika dokonalou spoločnosťou v súlade s Božou vôľou do takej miery, ako to človek dokáže a aby bola svetlom národov.“ (Bellah, R. N., 1976, s. 186) O náboženskom rozmere amerického občianskeho náboženstva vypovedajú aj viaceré právne spory, v ktorých americké súdy rozhodovali, či je v rozpore s náboženským vyznaním vzdávať úctu a zdraviť americkú vlajku v amerických školách, nutnosť absolvovať povinnú školskú dochádzku do dovŕšenia 16. roku života, prípadne povinnosť mať na štátnej poznávacej značke automobilu v štáte New Hampshire viditeľné štátne motto *Ži slobodne alebo zomri*. (Martinková, J., 2004)

O dôležitosti vzťahu štátu a cirkvi v tradícii USA svedčí to, že hneď Prvý dodatok k Ústave sa týkal náboženského života. Išlo konkrétne o zakázanie ustanovenia oficiálneho štátneho náboženstva. Toto bolo základnou ideou princípu oddelenia štátu a cirkvi v Spojených štátoch. Napriek tomu nič nebránilo tomu, aby mal Kongres, ktorý vytvára zákony, ustanoveného vlastného duchovného a aby jeho zasadania nezačínali modlitbou. Zápisy z rokovania Kongresu boli, predovšetkým v jeho prvých rokoch, plné odkazov na Bibliu a dodnes sa na Bibliu skladajú sľuby ústavných činiteľov. Od roku 1892 bola na amerických školách na podnet socialistu a baptistického kazateľa Francisa Bellamu zavedená *Prísaha vernosti*, ktorou v školách deti začínajú deň opakovaním slov „Jeden národ pod ochranou Boha“. No od šesťdesiatych rokov 20. storočia sa začal model odluky štátu a cirkvi presadzovať v odlišnej podobe. Najvyšší súd v snahe vytvoriť „múr oddelenia“ štátu a náboženstva začal svojimi rozhodnutiami odstraňovať prvky náboženstva z verejného života. Recitovanie modlitby a čítanie Biblie na štátnych školách vyhlásil *Najvyšší súd Spojených štátov* za porušovanie osobnej slobody. Množstvo súdnych rozhodnutí v posledných rokoch naznačuje, že explicitné zmienky Boha vo verejnom živote môžu byť postupne vytláčané. Napríklad v júni 2002 Federálny odvolací súd v San Franciscu rozhodol, že aspoň pre deväť západných štátov USA má byť tradičná prisaha vernosti Bohu v školách zrušená. Týmto opatrením má byť zabezpečené dodržiavanie litery ústavy, ktorá deklaruje odluku štátu od cirkvi a zabraňuje, aby štát vnucoval ľuďom náboženskú vieru. J. P. Willaime (1996), ktorý rozlišuje sekularizáciu na inštitucionálnu a kultúrnu, považuje Spojené štáty za príklad inštitucionálne sekularizovanej krajiny. Hoci v nich existuje striktné oddelenie štátu a cirkvi, laickou krajinou nie sú, lebo tam chýba nenáboženská oficiálna vízia človeka a fungovania sveta.

Slovensko v právnom rámci Európskej únie

Po zverejnení prvých výsledkov zo sčítania ľudu v r. 2001 v Slovenskej republike väčšina cirkví nešetrila prejavmi radosti nad tým, že sa ku kresťanstvu prihlásilo oveľa viac občanov ako v roku 1991. Náboženstvo prežíva u nás podľa deklaratívnej príslušnosti svoju renesanciu. Aj na Slovensku možno v deväťdesiatych rokoch sledovať nové tendencie reštrukturalizácie náboženského života, hoci výraznejšie sa zatiaľ, podľa záverov výskumu Jána Bunčáka (2001), prejavuje obnovovanie tradicionalistickej podoby náboženstva a deklaratívnej náboženskej príslušnosti. Súčasné diskusie o zmysle náboženstva v živote spoločnosti formujú aj súčasné procesy integrácie Európskej únie, do ktorej Slovenská republika formálne vstúpila 1. 5. 2004. No európska legislatíva a diskusie o nej už skôr ovplyvňovali aj legislatívne podmienky v Slovenskej republike. Od roku 1993 patrila k najdiskutovanejším bodom európskej ústavy (tzv. *Ústavy pre Európu*) otázka, či má byť v preambule a v druhom článku jej základného textu uvedený odkaz na Boha a Boží odkaz⁷, prípadne odkaz na kresťanské tradície Európy. V tomto spore o „zmienku o Bohu“, ktorý nakoniec skončil nezakomponovaním odkazu na Boha alebo na kresťanskú tradíciu do textu, sa od seba výrazne odlišovali postoje tradične katolíckych krajín (Poľsko, Taliansko, Írsko, Slovensko a aj Česká republika) a prístup sekulárne orientovaných politických prúdov, ktoré trvajú na úplnom oddelení a vzájomnej nezávislosti štátu (Európskej únie) a náboženstva. Kresťanský charakter Európy predstavitelia sekularizmu odmietajú definovať aj s ohľadom na možný budúci vstup Turecka, Bosny a Hercegoviny, Albánska, prípadne aj Izraela do únie a na už existujúcu niekoľkomiliónovú moslimskú minoritu žijúcu v krajinách súčasnej EÚ. Nenáboženský charakter ústavy má zabezpečovať a dokazovať demokratický charakter nového právneho štátu⁸, ktorý je založený na rovnosti občanov a v dôsledku toho aj rovnosti medzi rôznymi náboženstvami a cirkvami. Vyzdvihnutie akéhokoľvek náboženstva znamená faktickú diskrimináciu odlišných vyznaní a popretie občianskych princípov, ktoré sú základom tradície európskej civilizácie. V tejto optike sekularistické kruhy presadzujú predstavu, že nie tradícia kresťanstva, ale predovšetkým sekularizmus a sloboda myslenia sú myšlienkovým základom súčasnej Európy.

⁷ V návrhu Európskej ľudovej strany sa hovorilo o Bohu ako o zdroji pravdy, spravodlivosti, dobra a krásy. Do diskusie vstúpili okrem politických strán aj rôzne združenia kresťanských politikov, intelektuálov, podnikateľov a aj oficiálni predstavitelia katolíckej cirkvi na čele s pápežom Jánom Pavlom II.

⁸ V diskusiách o charaktere Európskej únie však stále nie je jasné, či v budúcnosti pôjde o nový európsky štát alebo o zmluvný vzťah medzi už existujúcimi štátmi. V každom prípade bude a je EÚ subjektom medzinárodného práva. Vo vzťahu k členským krajinám však ešte nie sú jednoznačné pravidlá, do akej miery môže jednotná legislatíva a teda aj ústava pre Európu zasahovať a formovať suverénnu legislatívu členských krajín a do akej miery ponechajú výlučnú právomoc prijímať a vynucovať si plnenie právnych aktov členskými krajinami.

Problémom v krajinách EÚ, podobne ako aj na Slovensku je, že hoci existuje právna regulácia náboženského života, neexistuje právna definícia pojmu „náboženstvo“. Z toho môže vzniknúť problém pri posudzovaní niektorých skupín, či sú náboženské alebo nie, predovšetkým ak sa pokúšajú získať štatút uznanej alebo registrovanej cirkvi. V krajinách EÚ už bolo viacero súdnych sporov, najznámejšie z nich sa týkajú scientologickej cirkvi. Grace Davie (2000) poukazuje na dva takéto prípady. V Nemecku pri súdnych sporoch s touto skupinou dospeli sudcovia k záveru, že skôr ako o náboženskú organizáciu ide o politicky podvratnú skupinu. Podobne taliansky Najvyšší súd v októbri 1997 posudzoval, či je scientológia náboženstvom alebo nie. Predtým totiž viaceré miestne sudy vyniesli rôzne navzájom si odporujúce rozhodnutia. Sporné bolo, či možno interpretovať odvolávanie sa scientológov na „vyššie bytie“ v teistickom alebo neteistickom duchu. Rozhodnutie talianskeho Najvyššieho súdu z r. 1997 obsahuje jednu z najdôležitejších diskusií, aj v medzinárodnom rámci, ako môže súd pristupovať k nejakému javu ako k náboženskému. Jedným z argumentov súdu bolo, že neexistencia právnej definície náboženstva nie je náhodná. Akákoľvek definícia by bola rýchlo zastaralá a prekonaná a v podstate by obmedzovala náboženskú slobodu. Podľa talianskeho Najvyššieho súdu je oveľa lepšie neobmedzovať široké pole náboženskej slobody definíciou, ktorá je už vo svojej podstate reštriktívna. Náboženstvo je neustále sa vyvíjajúci koncept a súd ho môže iba interpretovať v rámci špecifického historického a geografického kontextu. (Davie, G., 2000)

Cirkvi a štát na Slovensku od roku 1918 do roku 1989

Začiatok moderných dejín Slovenska sa prevažne spája so vznikom Československa v októbri 1918. So vznikom nového štátneho útvaru bola aj prvýkrát nastolená otázka zmeny vzťahu štátu a cirkvi, predovšetkým problém odluky štátu a cirkvi. Iniciatíva prichádzala predovšetkým z českej časti reprezentácie nového štátu, ktorá kritizovala už od čias českého národného obrodnenia spojenie cirkvi, resp. vysokých cirkevných predstaviteľov s Habsburgovcami, pretože to kontrastovalo s národným prebudením a neskôr so snahami o založenie samostatného štátu. V rokoch 1918-1920 patrila otázka odluky štátu a cirkvi k najzložitejším problémom politicko-právneho vývoja štátu. Nakoniec sa však dočasná ústava z roku 1918, ani jej novela z r. 1919 úpravy konfesijných otázok nedotkla⁹. Vo vzťahu štátu a cirkvi pretrvávala legislatíva (aj v otázke financovania cirkvi) z obdobia Rakúsko-Uhorska, ktorá bola len priebežne novelizovaná. Bez zmeny zostala aj koncepcia uznaných a recipovaných vyznaní ako verejnoprávných korporácií. (Moravčíková, M – Cipár, M., 2001) K stabilizácii vzťahov medzi novou republikou a katolíckou cirkvou došlo v roku 1928, keď bol prijatý *Modus vivendi – Zmluva medzi Československom a Svätou stolicou*, ktorá zaručovala vzájomné rešpektovanie sa nových zmluvných partnerov. No vzájomné vzťahy medzi cirkvou a štátom sa oproti predchádzajúcemu obdobiu v podstate nezmenili. *Modus vivendi*, podpísaný 17. 12. 1927 bol alternatívou voči snahám o podpísanie konkordátu. V medzinárodnom kontexte podľa Zavackej (2000) panoval názor, že konkordátom sa naruša princíp suverenity štátu. Konkordát nebol práve z týchto dôvodov zlučiteľný s Ústavou z roku 1920, ktorá zaručovala občianske práva a slobody vrátane náboženskej. *Modus vivendi* bol politickou dohodou a nemenil nič na československom práve.

Zásadnú zmenu vo vzťahu štátu a cirkvi znamenal vznik Slovenskej republiky (tzv. slovenský štát) 14. marca 1939, ktorá sa v Preambule svojej ústavy definovala ako kresťanský štát. Prezidentom sa stal katolícky kňaz Jozef Tiso a duchovní tvorili asi jednu pätinu poslancov Snemu Slovenskej republiky. Politická reprezentácia Slovenskej republiky mala svoju predstavu o usporiadaní vzťahov štátu a cirkvi a pripravila návrh *Konkordátu*, ktorý bol aj daný na pripomienkové konanie jednotlivým ministerstvám. K podpisu konkordátu s Vatikánom však podľa právničky K. Zavackej (2000) nedošlo preto, lebo o zmluvu neprejavil záujem Vatikán z dôvodov zásadnej politickej nevhodnosti a vzhľadom na medzinárodne uznávanú kontinuitu Československa zo strany veľmocí protihitlerovskej koalície. Návrh konkordátu počas vojnovvej Slovenskej republiky obsahoval aj úpravu školských otázok s tým, že sa stanovilo povinné vyučovanie náboženstva na všetkých školách, štátom subvencovaných a iných verejných školách národných, stredných a odborných. V tom čase však už platili zákony, ktoré zrušili okrem katolíckej a evanjelickej všetky ostatné cirkvi a majetok zrušených cirkvi bol skonfiškovaný. Základom školského systému boli od prijatia zákona č. 308/1940 Sl.z. cirkevné školy. Obecné mali byť ustanovované iba v nevyhnutných prípadoch a to za takej situácie, ak by sa stretli konfesné záujmy cirkvi. Takže obligatónym typom školy bola cirkevná škola. Obecná škola bola iba subsidárna, kde to zákon pripúšťal. Všetky náklady na školstvo, aj cirkevné, hradil štát. (Zavacká, K., 2000)

Po skončení druhej svetovej vojny aj vďaka Slovenskému národnému povstaniu, ktoré zabránilo, aby zostalo Slovensko na strane porazených krajín, došlo ku kontinuite rozvoja právneho poriadku z obdobia I. ČSR a súčasťou práva sa stali aj predpisy pôvodného konfesijného práva. V povojnovom období začala výraznejšie ovplyvňovať diskusie o charaktere vzťahov štátu a cirkvi komunistická strana, deklarujúca za zdroj svojej materialistickej ideológie marxizmus. Najmä na základe skúsenosti s klérofašistickým systémom počas vojnovvej Slovenskej republiky bola jedna z hlavných požiadaviek nových politických elít obmedziť vplyv cirkvi na spoločnosť. Do roku 1948 došlo k vytvoreniu situácie, v ktorej na Slovensku medzi sebou konkurovali dva základné ideologické prúdy. Pretrvávajúci katolicizmus ako zdroj národnej tradície a ideológia komunistickej strany. Komunistická ideológia

⁹ Návrh ústavného zákona počítal so zavedením odluky štátu a cirkvi. Podľa návrhu: „Právo spravovať svoje vnútorné záležitosti a svoj majetok odvodzujú náboženské spoločnosti iba z prepožičaného štátneho. Zákon im upraví výkon tohto práva obdobným spôsobom ako iným združeniam.“ (Moravčíková, M. – Cipár, M., 2001)

vychádzala z podobných zdrojov ako západoeurópske dobové ideológie, ktoré boli produktami západného racionalizmu a modernej predstavy pokroku. Ciele komunistickej strany boli paradoxné. Na jednej strane šlo o pokus nastoliť projekt modernizácie podobný západným projektom, čo znamená pretransformovať tradíciami a náboženstvom ovládanú rurálnu spoločnosť na modernú sekulárnu spoločnosť slobodných jednotlivcov nezávislých od náboženských predstáv a vlády náboženstva. Na druhej strane mala oficiálna ideológia komunistov, odvolávajúca sa na marxizmus, veľa spoločných črt s tradičným kresťanstvom. Predovšetkým dôraz na komunitarizmus a silné eschatologické posolstvo nastolenia novej spoločnosti vyvoleným ľuďom (robotníckou triedou). Vzťah medzi kresťanstvom a komunistickou ideológiou¹⁰ však nebol jednoduchou konkurenciou alebo opozíciou. Maďarský sociológ J. Tischner (1992) považuje komunizmus za paródiu kresťanstva, s ktorým bojoval, no ktorý zároveň imitoval a preberal na seba veľké množstvo črt náboženstva. Komunistická ideológia, ktorá sa postupne pretransformovala na druh sekulárneho náboženstva, bola v najhlbších koreňoch zapustená do kresťanskej teológie – do viery v konečný zmysel histórie, v otázke vzťahu medzi slobodou a nevyhnutnosťou, v princípe mimoriadneho významu a poslania robotníckej triedy, dialektickom myslení a v mnohých ďalších teologických prvkoch.

Na Slovensku však politická sila komunistickej strany bola nižšia ako v Čechách. Na Slovensku vo voľbách v r. 1946 komunisti nezvíťazili, preto boli pre posilnenie mocenských pozícií strany oveľa dôležitejšie práve legislatívne zmeny vo vzťahu k cirkvám. K zmene došlo predovšetkým po zmene politického systému vo februári 1948. No nová ústava z 9. mája 1948 ešte právne postavenie cirkví a náboženských spoločností nezmenila, tieto aj naďalej zostali autonómnymi a samostatnými korporáciami. Postupne sa však menilo postavenie cirkví zákonmi, ktorých cieľom malo byť minimalizovanie spoločenského vplyvu cirkví a zavedenie štátneho dozoru. Štátna moc sústredila správu kultu, dozor nad ním spolu s výkonnou a normotvornou činnosťou v náboženských záležitostiach do jedného orgánu, ktorý bol ako Štátny úrad pre veci cirkevné zriadený zákonom č. 217/1949 Zb. Šlo o ústredný orgán štátnej správy na úrovni ministerstva. Na Slovensku bol vytvorený aj Slovenský úrad pre veci cirkevné. Podstatou opatrení štátu nebola odluka štátu a cirkví, ale predovšetkým šlo o zvýšenie kontroly nad cirkvami a obmedzenie ich vplyvu na spoločnosť. Zvýšenej kontrole cirkví zo strany štátu mal pomôcť aj zákon č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom. Štát sa týmito normami zaviazal poskytovať cirkvám a náboženským spoločnostiam úhradu vecných nákladov kultových a náboženských úloh, úhradu potrieb cirkevnej administratívy na základe ich rozpočtu a prípadne aj mimoriadnu pomoc. Okrem toho štát uhrádzal osobné potreby duchovných, ktoré tvoril základný plat, hodnotný prídavok a odmenu za vyšší výkon. Duchovní mali tiež nárok na sociálne dávky ako ostatní štátni zamestnanci. Podmienkou vyplácania príspevkov pre duchovného bolo, aby zložil sľub vernosti republike. Prakticky týmto opatrením získal štát kontrolu nad cirkvou, ktorá stratou ekonomickej nezávislosti stratila aj možnosť slobodne rozvíjať svoju činnosť. Okrem toho boli prijaté aj ďalšie právne normy obmedzujúce akcieschopnosť cirkví. Podľa zákona č. 218/1949 Zb. sa zmenilo právne postavenie cirkví, ktoré stratili charakter subjektu verejného práva. Cirkvi a náboženské spoločnosti sa týmto stali v hospodárskych záležitostiach úplne závislé od štátu a jeho predstaviteľov. V období od 25. 2. 1948 do nadobudnutia platnosti zákona 1. 11. 1949 bola bez náhrady zoštátnená rozhodujúca časť produktívneho majetku cirkví, predovšetkým jednostrannou realizáciou zákonov o pozemkových reformách. Navyše uvedeným zákonom štát zrušil a previedol všetok súkromný majetok, ktorý slúžil na finančné zabezpečenie údržby sakrálnych budov cirkví a náboženských spoločností, na seba a pod verejný patronát. (Moravčíková, M. – Cipár, M., 2001)

Existujúci právny stav znamenal praktické obmedzovanie verejnej činnosti cirkví, úplnú kontrolu všetkej liturgickej, sociálnej, charitatívnej, vzdelávacej a ekonomickej aktivity cirkví a bola zavedená povinná registrácia a štátna kontrola cirkví. Dôsledkom novej legislatívy sa stal aj prechod časti veriacich k ilegálnej a mimozákonnej činnosti a vytvorenie paralelnej podzemnej cirkví. Obchádzanie zákona a zvýšenie kontroly nad cirkvami sa štát pokúsil riešiť zákonom č. 86/1950, ktorý sa týkal marenia štátneho dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami (platil do r. 1961), podľa ktorého mohol byť odsúdený napríklad ten, kto bude vykonávať duchovnú činnosť „bez štátneho súhlasu“, kto bude vykonávať duchovnú činnosť „na mieste, pre ktoré nebol ustanovený so štátnym súhlasom“, alebo ten, „kto bez štátneho súhlasu ustanoví iného k výkonu duchovnej činnosti v cirkvi“.

Ústava Československej socialistickej republiky z 11. júla 1960 (Zbierka zákonov č. 100/1960) vytvorila nový právny rámec pre postavenie a fungovanie cirkví v podmienkach socialistického štátu založenom „na pevnom zväzku robotníkov, roľníkov a inteligencie, na čele ktorého je robotnícka trieda“. Už v samotnom Vyhlásení¹¹ sú badateľné základné črty sekulárneho náboženstva. Za štátotvorný a historický činiteľ je v ňom v úvodných častiach definovaný pracujúci ľud Československa, sú v ňom naznačené základné historické zlomy na ceste k (eschatologicky zákonitému) víťazstvu socializmu – víťazstvo Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, boj za oslobodenie počas okupácie, oslobodenie pracujúceho ľudu „hrdinskou Sovietskou armádou“ v r. 1945, skúsenosti s buržoáznou republikou a „rozhodné vystúpenie pracujúceho ľudu vo februári 1948“. Okrem explicitného ideologického zakotvenia bola v samotnom texte ústavného zákona vytvorená prvotná zákonná nerovnosť občanov, keď bola definovaná exkluzívna skupina ľudí, hoci vo význame spoločenskej sily. V článku č. 4 bolo uvedené: „Vedúcou úlohou v spoločnosti i v štáte je predvoj robotníckej triedy, Komunistická strana Československa.“

¹⁰ Komunistická ideológia, hoci deklarovala za svoj zdroj marxizmus, nebola marxizmom, ako to býva často nie presne uvádzané.

¹¹ Vyhlásenie bola úvodná časť ústavy, ktorá plnila funkciu preambuly.

Taktiež bola v texte posilnená úloha komunistickej strany a reštrikcia politickej plurality v článku č. 6: „*Národný front Čechov a Slovákov, v ktorom sú združené spoločenské organizácie, je politickým výrazom zväzku pracujúcich miest a vidieka, vedeného Komunistickou stranou Československa.*“

Ideová dominantnosť marxizmu a vedeckého svetového názoru ako základného vysvetľovacieho rámca bola tiež na viacerých miestach súčasťou základného zákona. „*Celá kultúrna politika v Československu, rozvoj vzdelania, výchova a vyučovanie sa vedú v duchu vedeckého svetového názoru, marxizmu-leninizmu.*“ (čl. 16), „*Na základe vedeckého svetového názoru sa v spoločnosti pracujúcich plne uplatňujú výsledky vedy v riadení spoločnosti i v plánovaní jej ďalšieho rozvoja.*“ (čl. 18), „*Celá výchova a všetko vyučovanie sú založené na vedeckom svetovom názore.*“ (čl. 24) Vo vzťahu k náboženstvu, ktoré bolo predovšetkým kvôli privilegovaniu materialistického vedeckého svetového názoru a vedúcej úlohy komunistickej strany postavené do druhotriednej pozície, bol zvolený model garantujúci slobodu vyznania, no iba v obmedzenej miere. Podľa článku 32 „*Sloboda vyznania je zaručená. Každý môže vyznávať akúkoľvek náboženskú vieru, alebo môže byť bez vyznania, aj vykonávať náboženské úkony, pokiaľ to nie je v rozpore so zákonom. Náboženská viera alebo presvedčenie nemôže byť dôvodom pre to, aby niekto odopieral plniť občiansku povinnosť, ktorá je mu uložená zákonom.*“ Predovšetkým pre príslušníkov neoficiálneho Náboženského spoločenstva Jehovovi svedkovia, ale aj iným veriacim nebola sloboda vyznania zaručená, pretože ďalší ústavný zákon bol v rozpore s ich učením: „*Občania sú povinní vykonávať službu v ozbrojených silách podľa zákona.*“ (Čl. 37). Hoci socialistická ústava a zákony deklarovali slobodu vierovyznania, boli sprevádzané intenzívnou ateistickou propagandou, každodenným dohľadom nad konaním ľudí a častým neaplikovaním práva na slobodu vyznania pri prenasledovaní veriacich neakceptujúcich zákony odporujúce ich svedomiu a presvedčeniu.

Nerešpektovanie práv na slobodu vyznania a zásahy štátu do autonómie náboženského života vyústili do rastu podpory a angažovanosti občanov v aktivitách neoficiálnych náboženských skupín a tzv. podzemnej cirkvi. Na konci osemdesiatych rokov sa zosilnili snahy o dôslednú odluku štátu a cirkvi zo strany aj oficiálnych predstaviteľov najmä katolíckej cirkvi, ako aj zo strany príslušníkov tajnej cirkvi. Koncom roku 1987 a začiatkom roku 1988 bola zorganizovaná podpisová akcia s názvom *Podnety katolíkov na riešenie situácie veriacich v ČSSR*, vo verejnosti známa aj ako *31 požiadaviek veriacich*. Iniciatívu údajne podpísalo na Slovensku približne 500 000 občanov. „*Základnou našou požiadavkou je odluka cirkví od štátu, z ktorej by vyplývalo, že štát sa nebude miešať do organizácie a činnosti cirkví. Z tejto základnej požiadavky vyplýva väčšina našich ostatných návrhov...*“ (Citované podľa Prusák, P., 2003) Jedným z najvýznamnejších prejavov nespokojnosti veriacich s oficiálnym režimom na Slovensku bola tzv. sviečková demonštrácia v roku 1988, ktorá predznamenovala, že štátnou mocou presadzované sekulárne náboženstvo v podobe materialistického svetonázoru nemalo ani po takmer 40 ročnej ateizácii v spoločnosti dostatočne legitímne miesto a neponúkalo občanom svetonázor, ktorý by bol primerane zodpovedajúci ich životným podmienkam a mohli ho prijať za hodnoverný a zmysluplný.

Zatiaľ čo v povojnovom období strácala cirkev politickú aj verejnú podporu, čo uľahčovalo presadzovanie proticirkevných opatrení zo strany režimu, ktorý nastúpil v roku 1948, v období silnejšej dominancie jediného svetonázoru formovaného politikou komunistickej strany a kontroly občanov zo strany štátu, cirkvi, najmä časť katolíckej cirkvi, sa stali zdrojom alternatívnej predstavy spoločenského poriadku a zmyslu života. Na konci osemdesiatych rokov sa stali neoficiálne cirkevné štruktúry základnými inštitúciami, v ktorých dochádzalo pre veľkú skupinu občanov k pestovaniu slobodnej viery, ale aj k rozvoju vzdelávania, sociálnej integrovanosti a sociálnych služieb. A hoci až do zmeny politického systému v roku 1989 boli cirkvi vylúčené z verejného života, stále boli pre väčšinu obyvateľstva inštitúciou, ktorú G. Davie označila ako „strážkyňu (sekulárnu aj duchovnú) posvätných situácií v ľudskej existencii – narodenia, smrti a tiež aj sobáša“. (2000, s. 34)

Redukovaná pluralita v demokratizujúcej sa spoločnosti

Jednou zo základných požiadaviek počas novembrových udalostí v roku 1989 v Československu bolo okrem zrušenia ústavne definovanej vedúcej úlohy komunistickej strany v spoločnosti aj odstránenie štátnej kontroly cirkví a ich závislosti od štátu. No zároveň dovtedy potláčané a marginalizované náboženstvo a cirkev sa stali spolu s oživovaním dôležitosti národnej identity základnými legitimizačnými prostriedkami, ktoré ponúkali potenciál na vyplnenie existujúceho politického a ideologického vakuu. Dôležitým sa náboženstvo stalo najmä na Slovensku, kde bolo vytváranie národnej identity už od konca 18. storočia úzko späté s náboženstvom. Etnická a národná identita sú v podstate súčasťou tej istej hodnotovej štruktúry a špecifickej formy kultúrnej identity¹².

Zmena spoločenského systému na Slovensku po roku 1989 sa vo sfére náboženského života prejavila predovšetkým vďaka prijatiu nových legislatívnych opatrení, ktoré zabezpečovali slobodu náboženského vyznania. Zákon č. 308/1991 Zb. o slobode náboženskej viery a postavení cirkví a náboženských spoločností (neskôr novelizovaný zákon č. 394/2000 Zb.), ústavný zákon č. 460/1992 Zb. a neskôr aj Ústava Slovenskej republiky vytvorili podmienky pre legálnu existenciu plurality náboženských vier, cirkví a náboženských spoločností, ktorá nebola v predchádzajúcom období 1948-1989 oficiálne uznávaná a dostatočne právne garantovaná. Podľa

¹² Napríklad aj na oficiálnej stránke Cirkevného odboru Ministerstva kultúry Slovenskej republiky je v oficiálnych dokumentoch uvádzané, že aj napriek ideologickej a náboženskej neutralite štátu je „kresťanstvo a kresťanský hodnotový systém v zmysle cyrilometodskej tradície integrálnou súčasťou národnej identity“. (Právne postavenie a ekonomické zabezpečenie..., www.culture.gov.sk)

Moravčíkovej a Cipára (2001) nová legislatíva umožnila do roku 1989 štátom uznaným cirkvám plnú vnútornú samosprávu, no neodstránila ich priamu ekonomickú väzbu na štát. Obligatórny štátny príspevok na kultovú činnosť (predovšetkým náklady na platy duchovných) predstavuje pre štát aj pre cirkvi problematickú väzbu, konzervujúcu ich vzájomné zomknutie¹³. Štát zrušením dozoru nad cirkvami Zákonom č. 16/1990 a ďalšími už skôr spomenutými zákonmi nastolil nové podmienky, v ktorých vychádza vo vzťahu k cirkvám z uznania ich spoločenského a právneho postavenia ako verejnoprávných inštitúcií *sui generis*. Nová, v deväťdesiatych rokoch vznikajúca pluralistická situácia vytvorila podhubie pre obnovenie zrušených alebo zakázaných náboženských skupín a spoločenstiev, pre možnosť vstupu existujúcich cirkví a náboženských skupín do predtým neprístupného verejného života a pre vznik množstva úplne nových náboženských skupín. V podmienkach Slovenskej republiky však postupne došlo v priebehu deväťdesiatych rokov aj na základe prijímania množstva nových legislatívnych opatrení k posunu od smerovania k ideovo a nábožensky pluralizujúcej sa spoločnosti k rechristianizujúcej sa spoločnosti. Cirkvi sa na Slovensku podobne ako v ostatných postkomunistických krajinách v období „začiatku slobody“ ocitli podľa francúzskeho sociológa P. Michela (1992) v problematickej situácii. Nevedeli totiž, ako definovať svoje miesto v „relativizme“, čo znamená v pluralite. Na vzniknutú situáciu nereagovali jej akceptovaním, ale začali si chrániť svoje novonadobudnuté pozície aj obmedzovaním plurality. Vývoj v deväťdesiatych rokoch ukazuje, že výzva nájsť si svoje miesto v pestrosti je pre ne oveľa ťažšie dosiahnuteľná v pluralizovanej spoločnosti ako počas komunizmu, keď miesto cirkví bolo (hoci v opozícii) pomerne jednoznačne definované. Požiadavka pluralitnej spoločnosti, ktorá vzišla zo zmien v r. 1989, vyvolala obzvlášť ťažkú situáciu pre cirkvi v stredoeurópskom priestore. V ňom podľa M. Tomku (2001) pluriformita (aj náboženská) nikdy nereprezentovala pluralitu, ale skôr šlo vždy o vzor vyváženej etnicko-náboženskej štruktúry, podľa ktorého boli vierovyznania jasne rozdelené. Vzájomná tolerancia tu nikdy nebola naklonená tomu, aby veriaci menili cirkevnú príslušnosť. Práve naopak, každá cirkev vyvíjala veľké úsilie na zdôraznenie a ochranu svojej vlastnej exkluzivity a svojich štruktúr. Reprodukcia podobného trendu je viditeľná na Slovensku predovšetkým v období po vzniku samostatnej Slovenskej republiky v r. 1993.

Legislatívne bariéry pluralizácie

Prvé obdobie transformácie náboženského života po roku 1989 bolo spojené predovšetkým s reguláciou náboženského života v rámci federácie Slovenskej republiky s Českou republikou. V tomto období bola veľmi dôležitou témou diskusií aj problematika nezávislosti náboženstva od štátu a ideová a náboženská neutralita štátu. Neutralita môže byť považovaná za najdôležitejší princíp regulujúci vzťah štátu s náboženskými spoločnosťami a rôznymi svetonázormi. Podľa maďarského ústavného právnik B. Schandu by mal neutrálny štát zostať nestranný vo svetonázorových záležitostiach, nemala by v ňom existovať žiadna oficiálna ideológia, náboženská ani sekulárna. „Neutralita na jednej strane znamená, že štát by sa nemal stotožniť so žiadnou ideológiou (alebo náboženstvom), a na druhej strane to, že nesmie byť inštitucionálne naviazaný na cirkvi alebo jednu cirkev.“ (Schand, B., 2003, s.40) To znamená, že zásadnou doktrínou v princípe odľuky, ak je definovaná zákonmi, by mala byť nestrannosť štátu. Štát by sa nemal ani inštitucionálne prepojiť so žiadnou organizáciou založenou na náboženskej alebo sekulárnej ideológii. *Sloboda náboženstva a sloboda od náboženstva* by mali byť chránené podľa Schanda rovnako. Žiadne náboženské spoločenstvá by nemali mať možnosť využívať štátnu moc. Podľa iných názorov princíp náboženskej neutrality štátu alebo zákaz etablovania štátnej cirkvi či náboženstva má podobné dôsledky ako princíp rovnosti. „Sú namierené proti štátnemu uprednostňovaniu tak konkrétneho náboženstva ako aj náboženstva ako takého (ako opaku „nenáboženstva“, t.j. sekulárneho svetonázoru). Inými slovami ani špecifická denominácia, ani náboženská viera nemôžu byť vyčlenené ako titul pre udeľovanie výhod.“ (Martinková, J., 2004, s. 55-56) No povinná registrácia, aká platí v Slovenskej republike, regulovaná špecifickými podmienkami, vytvára stav, keď majú rovnaké práva vo vzťahu k štátu a jeho inštitúciám a rovnaké spoločenské postavenie iba registrované cirkvi. Tu vzniká aj otázka, do akej miery je právny systém otvorený pre registráciu a integráciu ďalších cirkví a kedy sa rozdiely začínajú meniť na diskrimináciu.

Práve otázka registrácie cirkví zohrala pri vývoji náboženského života na Slovensku významnú úlohu a jej legislatívna úprava v roku 1992 začala druhú etapu vzťahov medzi štátom a náboženstvom po roku 1989. Právne garantovaná náboženská sloboda totiž nie je jediným faktorom určujúcim možnosti jednotlivých cirkví a náboženských spoločností, aby mohli za rovnakých podmienok rozvíjať svoju činnosť a oživovať svoju členskú základňu. Hoci je podmienkou nevyhnutnou, nie je podmienkou dostatočnou, aby sa pluralita *de jure* stala aj pluralitou *de facto*. V podmienkach Slovenska sa totiž štát, pravdepodobne v snahe zabrániť bezbrehej pluralite a svetonázorovému zmätku, pokúša vytvárať rovnaké podmienky iba pre tie skupiny, ktoré uznáva ako cirkvi alebo náboženské spoločnosti¹⁴. Za také považuje len tie, ktoré sú registrované podľa príslušných právnych noriem. Podmienky činnosti skupín s náboženským zameraním v Slovenskej republike reguluje zákon č. 192/1992 Zb. o registrácii cirkví a náboženských spoločností. Štát cirkvám, ktoré registráciou uznáva, okrem iného priznáva podľa osobitných zákonov a predpisov právo vlastníť hnutelný a nehnuteľný majetok a iné majetkové a nehmotné práva,

¹³ Toto úzke prepojenie je jednou z príčin kritiky a námietok zo strany štátom neuznaných cirkví a nábožensky indiferentnej časti verejnosti, v niektorých prípadoch to aj samotné cirkvi považujú za prekážku dosiahnutia úplnej nezávislosti.

¹⁴ Rovnosť však nepresadzuje dôsledne, ako bude ukázané aj v časti o privilegovaní (aj legislatívnom) katolíckej cirkvi.

právo zriaďovať a prevádzkovať účelové zariadenia, prevádzkovať tlač, nakladateľstvá, vydavateľstvá a tlačiarne, zakladať a prevádzkovať vlastné inštitúcie a zariadenia. Okrem toho im prostredníctvom rozpočtu Ministerstva kultúry SR poskytuje finančné prostriedky na mzdy duchovným a odvody do poisťovní, finančné prostriedky na prevádzku ústredí, ktoré hospodária so zverenými prostriedkami podľa zásad, ktoré sú platné aj pre príspevkové organizácie.

Okrem týchto priamych foriem financovania môžu cirkvi dostať ďalšie prostriedky priamo prostredníctvom iných rezortov alebo nepriamo prostredníctvom daňových a iných zliav v rámci platných noriem. Nepriamo štát podporuje činnosť cirkví napríklad tým, že od dane sú oslobodené všetky výnosy kostolných zbierok, príjmy za cirkevné úkony a pravidelné príspevky členov registrovaných cirkví a náboženských spoločností. Od základu dane fyzických aj právnických osôb možno odpočítať hodnotu darov poskytnutých na humanitné, charitatívne a náboženské účely pre štátom uznané cirkvi v zákonom stanovenej výške. Od dane z pozemkov sú, okrem iného, oslobodené stavby a ich časti, slúžiace výhradne na vykonávanie náboženských obradov, stavby a ich časti slúžiace ako úradovne osôb, ktoré sú poverené duchovnou správou cirkví. Od dane z dedičstva a dane z darovania sú oslobodené aj dedičstvá a dary na rozvoj štátom registrovaných cirkví a náboženských spoločností. Od dovozného cla sa oslobodzujú náboženské predmety a dary pre cirkvi a náboženské spoločnosti. Aj úkony súvisiace s reštitúciou sú oslobodené od správnych a súdnych poplatkov. Štát garantuje registrovaným cirkvám aj právo na vyučovanie náboženstva na školách, právo na vstupovanie do verejných zdravotníckych zariadení a na vstupovanie do verejnoprávnych masmédií (mať vyhradený čas vo vysielaní). Štát taktiež uznáva podľa zákona o rodine č. 94/1963 manželstvo uzatvorené pred orgánom registrovanej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti za právoplatné a rovnocenné občianskemu sobášu.

Pred prijatím tohto zákona v SR pôsobilo 15 cirkví, ktoré vyvíjali činnosť zo zákona alebo na základe štátneho súhlasu¹⁵, a tieto sa prijatím zákona stali automaticky registrovanými bez ohľadu na počet svojich členov a ďalšie v novoprijatom zákone uvedené kritériá. Po prijatí tohto zákona sa totiž podmienky registrácie výrazne sťažili, keďže sa zákonnou podmienkou stala požiadavka, aby sa k cirkvi hlásilo najmenej 20 000 osôb s trvalým pobytom na území SR. Od prijatia tohto zákona do konca roku 2003 sa počet registrovaných cirkví v Slovenskej republike zvýšil iba o dve napriek tomu, že pôsobiť začalo množstvo nových náboženských skupín. V roku 1993 bola podľa nových kritérií zaregistrovaná Náboženská spoločnosť Jehovovi svedkovia a v r. 2001 dodatočne zaregistrovaná Novoapoštolská cirkev v Slovenskej republike. Hoci sa štát deklaruje ako nábožensky neutrálny, vytvára právnymi normami na náboženské skupiny, ktoré chcú byť registrované, tlak. Právne normy regulujú a prispôbujú nielen vzťahy k štátu, ale aj vnútorný život cirkví a náboženských spoločností podľa štandardu vytvoreného podľa vzoru tradičných veľkých kresťanských cirkví. Totiž na to, aby mohla byť nejaká náboženská spoločnosť považovaná za náboženskú zo zákona, musí ísť podľa zákona č. 308/1991 o „dobrovoľné združenie osôb rovnakej náboženskej viery v organizácii s vlastnou štruktúrou, orgánmi, vnútornými predpismi a obradmi“. Ďalej k registrácii musia uviesť základný dokument, ktorý musí obsahovať: *názov a sídlo ústredia cirkvi, orgány a útvary a spôsob ich ustanovenia a oprávnenia, spôsob ustanovovania osôb vykonávajúcich duchovenskú činnosť a ich odvolávanie, základné články viery, zásady hospodárenia, spôsob schvaľovania základného dokumentu a jeho zmien a nakoniec aj útvary, ktoré majú právnu subjektivitu a v akom rozsahu a kto je oprávnený v ich mene konať*. Na inom mieste toho istého zákona zároveň aj definuje, koho zákon považuje za veriaceho, keď uvádza, že „veriacim je na účely tohto zákona každý, kto vyznáva náboženskú vieru“. Tieto zákonom definované podmienky vytvárajú legislatívne bariéry pre náboženské skupiny, ktorých viera a organizácia skupinového života nevychádza z najrozšírenejšieho modelu tradičných veľkých kresťanských cirkví. Jedným z dôsledkov registrácie je, že aj v pravidelných sčítaniach obyvateľstva sú obyvateľom žijúcim v Slovenskej republike ponúkané ako alternatívy cirkví a náboženských skupín, ku ktorým sa môžu prihlásiť, iba registrované náboženské skupiny. Príslušníci ostatných náboženských skupín môžu svoju príslušnosť zapisovať len do kolónky iné. V sčítaní obyvateľstva, domov a bytov v r. 2001 z tohto dôvodu nebola napríklad zahrnutá Novoapoštolská cirkev, ktorej registrácia prebiehala práve v období sčítania, a preto ani nie sú vo vyhodnocovaniach sčítania údaje o tejto cirkvi bežne uvádzané. Tým, že údaje o neregistrovaných náboženských skupinách nie sú vyhodnocované (ani v prípade, že sú početnejšie ako niektoré z registrovaných), vzniká situácia, že nemajú ani priestor vo verejnom diskurze a tým ani legitimitu normality.

Problémy pri takomto type regulácie nastávajú vtedy, ak sa o registráciu pokúša náboženská skupina, ktorá odmieta, lebo je to v rozpore s jej svetonázorom, vytvárať si organizačné štruktúry, vydávať vnútorné predpisy či základné články viery, alebo skupina, ktorá odmieta kolektívne obrady. Vzniká otázka, či vyžadovaním množstva kritérií k registrácii, ktoré sú prispôbené modelu najväčších cirkví, nedochádza zároveň k znemožneniu registrácie tým náboženským skupinám, ktoré tomuto modelu nezodpovedajú, či už z dôvodu neexistencie profesionálneho alebo ustanovovaného duchovenstva alebo z dôvodu neexistencie základnej dogmatiky (základných bodov viery)¹⁶. Sporným môže byť aj dokazovanie, či majú ľudia, ktorí deklarujú svoju prináležitosť k náboženskej skupine alebo doktríne, skutočne rovnakú náboženskú vieru. Keďže právne nie je vymedzený pojem

¹⁵ Časovou hranicou, podľa ktorej sa uznávali cirkvi pri registrácii, bol 31. december 1989. Cirkvi a náboženské spoločnosti, ktoré k tomuto dátumu pôsobili so štátnym súhlasom, nemuseli po legislatívnych zmenách v nasledujúcich rokoch žiadať o registráciu. Vďaka týmto podmienkam bola v roku 2001 dodatočne registrovaná Novoapoštolská cirkev v Slovenskej republike. K Novoapoštolskej cirkvi sa pri sčítaní obyvateľov v r. 1991 prihlásilo 189 občanov SR.

¹⁶ V Českej republike vznikla podobná situácia, keď pri snahe Obce kresťanov o registráciu tiež vznikli problémy. Totiž u príslušníkov tohto spoločenstva nebolo možné formulovať základné články viery, lebo to nebolo ani možné a pre členov ani žiaduce. V skupine totiž nedošlo k žiadnej dohode alebo zhode o otázkach vierouky. (Vojtíšek, Z., 2003)

náboženstvo, nie je možné posúdiť, ktoré viery sú náboženské a ktoré viery sú založené na neteistickom či filozofickom presvedčení a či aj takéto viery majú možnosť byť legislatívne zrovnoprávnené s tradičnými náboženskými vierami. Podľa platnej slovenskej legislatívy nie je jasné, či viera v ideály a zásady humanizmu, prípadne viera vo vyššie bytie, akú deklarujú vyznávači scientológie, nemajú rovnaký charakter ako hocikaké iné explicitne náboženské viery. Na tieto otázky však slovenská legislatíva neponúka odpoveď, skôr naopak, prispôsobovaním legislatívy len pre explicitne náboženské už existujúce skupiny vytvára podmienky pre diskrimináciu iných ako explicitne náboženských svetonázorov.

Existujúca legislatíva založená na princípe deklarovanej rovnosti registrovaných cirkví a náboženských spoločností po roku 1992 vo svojej podstate rozdeľuje všetky existujúce náboženské skupiny do troch skupín:

1. Registrované cirkvi, ktoré spĺňajú všetky zákonné požiadavky na registráciu (Rímskokatolícka cirkev, Evanjelická cirkev a.v., Gréckokatolícka cirkev, Reformovaná kresťanská cirkev, Pravoslávna cirkev a po roku 1993 aj Náboženská spoločnosť Jehovovi svedkovia).

2. Registrované menšinové cirkvi, ktoré nespĺňajú podmienku dostatočného počtu členov, ktoré však registráciu získali na základe svojej činnosti na Slovensku pred r. 1990 a teda vďaka svojej kultúrohistorickej kontinuite (Evanjelická cirkev metodistická, Bratská jednota baptistov, Cirkev bratská, Cirkev adventistov siedmeho dňa, Apoštolská cirkev, Židovské náboženské obce, Starokatolícka cirkev, Kresťanské zbory, Cirkev československá husitská a od roku 2001 aj Novoapoštolská cirkev v SR).

3. Neregistrované cirkvi, ktoré vyvíjajú svoju činnosť mimo regulácie štátu a teda aj bez štátom poskytovaných výhod a ochrany. Mnohé z nich sa pokúšajú etablovať na Slovensku ako občianske združenie podľa zákona č. 83/1993 Zb. o združovaní občanov. Medzi tieto skupiny možno zaradiť všetky nové kresťanské skupiny, autonómne od tradičných cirkví (uvedených v skupine 1 a 2), napríklad Kresťanské spoločenstvá, Turičné hnutia, Slovo života a podobne. Tiež sem možno zaradiť spoločenstvá hraničiace s kresťanstvom alebo vychádzajúce z neho (Mormoni, Cirkev zjednotenia, Univerzálny život), náboženstvá orientálneho pôvodu (bahájizmus, hinduistické a budhistické skupiny a podobne) alebo náboženstvá vychádzajúce z okultizmu (novopohanské skupiny, Raéliáni a podobne), teda skupiny, ktoré na Slovensku pred rokom 1990 nevyvíjali legálnu náboženskú činnosť a neskôr nespĺnili zákonnú požiadavku, predovšetkým početnosťou svojej členskej základne¹⁷.

Náboženské, ale aj iné svetonázorové skupiny, ktoré nie sú registrované, síce nemajú zakázanú existenciu, ale nemajú možnosť fungovať podľa rovnakých pravidiel ako štátom uznané cirkvi a náboženské spoločnosti. Jedným z rozdielov je, že zatiaľ čo záležitosti registrovaných cirkví vo vzťahu k štátu sú koordinované Ministerstvom kultúry SR, občianske združenia sú registrované Ministerstvom vnútra SR. Okrem toho právny status registrovanej cirkvi nie je upravený v jedinom právnom predpise, ale jednotlivé oprávnenia sú formulované podľa charakteru právnych vzťahov v ďalších príslušných právnych predpisoch (zákony o službe v ozbrojených silách, pracovnoprávne vzťahy, zákony o výchove a vzdelávaní, zákony o rodine a mnohé ďalšie). Dôležitejším problémom je však samotný zákon o združovaní občanov, ktorý sa vyslovne nevzťahuje na združovanie občanov v cirkvách a náboženských spoločnostiach¹⁸. Neregistrované cirkvi, hoci môžu ako občianske združenia pôsobiť na verejnosti prostredníctvom dobročinných akcií, vzdelávacích podujatí, mierových, ekologických, umeleckých či športových iniciatív, nemajú možnosť legálne tieto akcie vydávať za napĺňanie svojej náboženskej doktríny, ako to môžu robiť registrované cirkvi. Nemožnosť vyvíjať svoju činnosť ako náboženská skupina obmedzuje garantovanie náboženskej slobody, ktorá prostredníctvom existujúcich zákonov priznáva *určitú mieru imunity pred aplikáciou svetského práva*. (Martinková, J., 2004, s. 11) Skutočnosť, že v právnom poriadku neexistujú žiadne zvláštne opatrenia týkajúce sa nových náboženských spoločenstiev a hnutí, *de facto* núti každú neregistrovanú skupinu zakrývať podstatu svojej činnosti a takto potvrdzovať negatívne stereotypy o manipulativnosti a tajných zámeroch týchto skupín.

Zmeny v konfesionalnej štruktúre Slovenska

Zmeny legislatívneho rámca vzťahov štátu k náboženstvu (konkrétne podoby regulácie vzťahu a cirkví či náboženských spoločností) majú v každom období aj dôsledky na praktický náboženský život a konfesionalnú štruktúru spoločnosti. Tento vzťah síce nie je kauzálny, ale legislatívne podmienky a praktické fungovanie cirkví a náboženských spoločností sa navzájom do určitej miery ovplyvňujú, čo ukazuje aj vývoj v konfesionalnej štruktúre obyvateľov Slovenskej republiky. Zmena štruktúry obyvateľstva sa prejavuje v deväťdesiatych rokoch najmä výraznejším nárastom členskej základne menších registrovaných cirkví oproti iba miernemu prírastku vo veľkých, na Slovensku tradičných cirkvách. V sledovanom období došlo zároveň k zvýšeniu počtu ľudí, ktorí sa neprihlásili k žiadnemu vierovyznaniu. Očakávania, že dôjde k návratu ľudí, ktorí sa v r. 1991 neprihlásili k žiadnej viere, do cirkví svojich predkov a tým aj k obnove štruktúry spred r. 1950, sa nenaplnili úplne. Názorne to vidieť na vývoji

¹⁷ Pomerne podrobný, no z dôvodu neustáleho vzniku nových skupín neskompletizovateľný zoznam neregistrovaných cirkví a náboženských skupín pôsobiacich na Slovensku, doplnený ich charakteristikou, je v publikáciách Macháčkovej a Dojčára. (2002)

¹⁸ Pôsobnosť zákona č. 83/1990 Zb. o združovaní občanov je stanovená jednak pozitívne, a to tak, že sa týka jednotlivcov i právnických osôb, ale aj negatívne, a to tým, že sa rozsah jeho pôsobnosti obmedzuje. Z pozitívneho vymedzenia vyplýva, že sa bude vzťahovať na akékoľvek združovanie, ktoré nie je zakázané alebo vylúčené zo zákona. Negatívne obmedzenia zakazujú združovanie, ak ide o: 1. činnosť politických strán, 2. zárobkovú činnosť alebo zabezpečenie riadneho výkonu určitých povolaní, 3. cirkevnú alebo náboženskú spoločnosť. (Majerová, Z., 2000)

zloženia obyvateľstva Slovenska podľa vierovyznania v priebehu celého 20. storočia, podľa ktorého sa spomedzi u nás tradičných cirkví darí približovať k pôvodnému podielu na počte obyvateľov iba katolíckej cirkvi. (Tab. č. 1)¹⁹

Tabuľka č. 1

Počet veriacich na 1 000 obyvateľov	1900	1921	1930	1940	1950	1991	2001
Rímskokatolícka cirkev	682,6	709,0	716,1	741,2	762,0	604,3	689,0
Gréckokatolícka cirkev	70,6	64,6	64,2	69,0	65,5	33,9	41,0
Evanjelická cirkev a.v.	141,3	127,7	120,2	146,4	128,8	61,9	69,0
Reformovaná kresťanská cirkev	54,5	48,0	43,8	4,9	32,4	15,7	20,0
Izraelitské	50,6	45,3	41,0	32,6	2,2	0,2	0,4
Iné, neudané a bez vyznania	0,4	5,4	14,7	5,9	9,1	284,0	180,6
	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Zdroj: SŠÚ, Brezák (1996)

Ku konkrétnym (dnes registrovaným) cirkvám alebo náboženským spoločnostiam sa na Slovensku v r. 1991 hlásilo 72,8% obyvateľstva. V r. 2001 sa k týmto všetkým cirkvám prihlásilo len 81,9%. Zoberúc do úvahy, že jednoznačne sa za ľudí bez vyznania považuje 13% a 2,9% ľudí má nezistené vierovyznanie, možno vidieť, že asi 2,2%, čo znamená 118 348 veriacich, je nositeľov menšinovej religiozity (ako v registrovaných, tak aj v neregistrovaných cirkvách a náboženských spoločnostiach). Hoci sa môže zdať, že ide o nevýznamné množstvo veriacich, pri sledovaní miery rastu u nás registrovaných cirkví vidieť, že najúspešnejšie expandujú práve tieto menšinové cirkvi²⁰. (Tab. č. 2)

Tabuľka č. 2

Cirkev	Stav v r. 1991	Stav v r. 2001	Index rastu
Kresťanské zbory	700	6519	9,3128
Apoštolská cirkev	1116	3905	3,4991
Cirkev československá husitská	625	1696	2,7136
Židovské náboženské obce	912	2310	2,5328
Cirkev adventistov siedmeho dňa	1721	3429	1,9924
Starokatolícka cirkev	882	1733	1,9648
Náboženská spoločnosť Jehovovi svedkovia	10502	20630	1,9645
Cirkev bratská	1861	3217	1,7286
Evanjelická cirkev metodistická	4359	7347	1,6854
Pravoslávna cirkev	34376	50363	1,4651
Bratská jednota baptistov	2465	3562	1,4451
Bez vyznania	515551	697308	1,3525
Reformovaná kresťanská cirkev	82545	109735	1,3293
Gréckokatolícka cirkev	178733	219831	1,2299
Rímskokatolícka cirkev	3187383	3708120	1,1633
Evanjelická cirkev a.v.	326397	372858	1,1423
Iné	6373	6294	0,9876
Nezistené	917835	160598	0,1749

Zdroj: SŠÚ

Na základe porovnania výsledkov sčítania obyvateľstva je vidieť, že spoločenská klíma a podmienky v 90. rokoch boli na Slovensku naklonené aj rozvoju voči dominantným tradičným cirkvám alternatívnej religiozity. Neznamená to však, že aj legislatíva sa prispôsobovala novo sa formujúcej situácii a že by postupne smerovala k vyrovnávaniu podmienok pre alternatívne podmienky náboženského života s etablovanými náboženstvami.

¹⁹ Údaje sú spracované podľa Brezák (1996) a údajov Štatistického úradu SR. Údaje najmä za roky 1900 a 1940 sú skreslené iným teritoriálnym vymedzením Slovenska. Týka sa to najmä zníženia zastúpenia príslušníkov Reformovanej cirkvi prevažne maďarskej národnosti a tým zvýšeniu podielu katolíkov v spoločnosti.

²⁰ Index rastu cirkví bol vypočítaný ako podiel počtu ľudí hlásiacich sa k cirkvi v roku 2001 a počtu veriacich, ktorí sa k cirkvi prihlásili v r. 1991. Index menší ako 1 znamená, že v sledovanej kategórii došlo k úbytku počtu ľudí.

Zákony, ktoré boli v posledných 15 rokoch prijímané, skôr naznačujú opačnú tendenciu, odklon od podpory plurality k ochrane existujúcej situácie, teda ku konzervovaniu spoločnosti. Prvým príkladom toho bol aj zákon o podmienkach registrácie cirkví a náboženských spoločností z roku 1992. Kontrast medzi počtom ľudí, ktorí sa hlásia k niektorým už zaregistrovaným cirkvám a náboženským skupinám a novo stanovenou podmienkou na registráciu, otvorene diskriminuje a znevýhodňuje nové skupiny. Predovšetkým je tento problém viditeľný pri otázkach ekonomického zabezpečenia, rôznych úľav, podpory a ochrany registrovaných cirkví. Takáto situácia však vôbec nebráni existencii alebo vzniku nových náboženských skupín, hoci to vytvára kvalitatívne rozdielne podmienky pre fungovanie jednotlivých skupín. To, že sú niektoré cirkvi čiastočne naviazané na štátny rozpočet, naznačuje, že sa nedá hovoriť o faktickej odluke štátu a cirkví. Nespochybňuje to síce právo na slobodu vierovyznania, ani pluralitu náboženských výkladov sveta, no v dôsledku nerovnakých podmienok pre pôsobenie cirkví nemožno v podmienkach Slovenska hovoriť o "trhovej situácii" v oblasti náboženských statkov (Berger, P. L., 1969), aká je charakteristická pre situáciu v Spojených štátoch alebo v niektorých iných krajinách, kde štát nie je ani modernizátorom, ani represátorom jednotlivých sociálnych aktérov, ale kde všetky navzájom si konkurujúce náboženské viery sú v súčasnosti stále viac podriadené logike ekonomických vzťahov.

Tým, že si štát na seba zobral časť financovania činnosti cirkví, či už priamo alebo nepriamo, vytvoril dve skupiny cirkví a náboženských spoločností. Prvou sú tie, ktoré existujú úplne nezávisle od priamej štátnej podpory a druhou tie, ktorých činnosť je vo veľkej miere závislá od štátnych dotácií, ktoré registrovaným cirkvám priznáva zákon č. 522/1992 Zb.. Prvé z nich, kam možno okrem všetkých neregistrovaných náboženských skupín rátať aj Kresťanské zbory, Náboženskú spoločnosť Jehovovi svedkovia, Cirkev adventistov siedmeho dňa a Novoapoštolskú cirkev, ktoré si prevažne z vieroučných dôvodov na štátny príspevok nárok neuplatňujú, svojou nezávislosťou dokazujú nie iba svoju životaschopnosť, ale aj politickú autonómiu. Ostatné registrované cirkvi, finančne priamo podporované štátom, sú síce čiastočne chránené pred konkurenciou, no znižuje to zároveň potrebu ich členov osobne sa podieľať na fungovaní a pretrvaní svojej cirkvi či svojho zboru. Výsledkom je aj skutočnosť, že duchovní a vedenie cirkví sú menej závislí od darov veriacich a vlastných zdrojov. Práve finančné zabezpečenie cirkví je jedným z dôležitých prvkov spôsobujúcich nerovnosť cirkví pred zákonom a pomáha niektorým získať výhodu vo svetonázorovej konkurencii, v ktorej by bez pomoci štátu pravdepodobne neuspeli. Spôsob priameho financovania²¹ určeného na platy duchovných a cirkevnú správu, aký v SR v súčasnosti funguje, pôsobí znevýhodňujúco aj medzi tými cirkvami, ktoré ho využívajú. Medzi jednotlivými náboženskými vyznaniami existuje veľký nepomer medzi početnou veľkosťou náboženského vyznania a množstvom štátnych dotácií prepočítaných na jedného veriaceho, v prospech malých cirkví. (Kemp, J., 2001)

Otázky finančných vzťahov štátu a cirkví sú doposiaľ upravené ešte z obdobia začiatku snáh ovládnuť cirkev po roku 1948 zákonom č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom v znení zákona č. 16/1990 Zb., ktorým bol zrušený dozor štátu nad cirkvami a v znení zákona č. 522/1992 Zb. Okrem týchto uvedených zákonov sú v oblasti vzťahov štát - cirkev i ďalšie normatívne právne akty, ktoré upravujú rôzne okruhy problémov. Okrem priamej ekonomickej podpory cirkvám pôsobí na zmenu náboženskej situácie na Slovensku aj to, že v roku 1993 bol prijatý zákon č. 282/1993 Z. z. o zmiernení niektorých majetkových krívd spôsobených cirkvám a náboženským spoločnostiam, ktorého cieľom boli reštitúcie počas obdobia komunistického systému zabaveného majetku. Podobnú funkciu plnil zákon č. 289/1990 Zb., na základe ktorého boli rehoľným rádom a kongregáciám vrátené viaceré objekty. Podľa Moravčíkovej a Cipára (2001) mali reštitúcie veľký význam pre budúce postavenie a vplyv cirkví v spoločnosti, pre vytvorenie výnosnej majetkovej základne cirkví, pre obnovenie majetkovoprávnej kontinuity cirkví, pre vytvorenie vzťahov dôvery medzi štátom a cirkvami a v neposlednom rade pre budovanie pozitívneho vzťahu cirkví k štátu a štátnym orgánom.

Poznať tieto údaje je dôležité najmä pri vytváraní hypotéz o dôvodoch úspešnosti rastu menších cirkví a šírení sa nových foriem religiozity v posledných desiatich rokoch. Na jednej strane totiž možno pripísať úspech rastu menších registrovaných cirkví na Slovensku a pomerne malú úspešnosť jednotlivých neregistrovaných nových náboženských skupín práve tomuto „privilegovaniu“ malých oficiálnych cirkví, no pri podrobnejšom skúmaní je vidieť, že najväčší úspech v svojom šírení majú Kresťanské zbory a medzi najúspešnejšie patria aj Cirkev adventistov siedmeho dňa a Jehovovi svedkovia²², teda skupiny, ktoré priamu štátnu podporu nevyužívajú. Rovnako by sa nedalo faktom výraznejšieho financovania malých cirkví uspokojujúco vysvetľovať, prečo si aj vo vnútri katolíckej a evanjelickej cirkvi a.v. získavajú stále širšiu podporu hnutia a skupiny, ktorých spiritualita (evanjelikálna alebo charizmatická) a spôsob organizácie je podobný úspešným malým cirkvám. Legislatívna a hospodárska podpora registrovaných cirkví sú teda iba jedným z faktorov vysvetľujúcich úspech menších, najmä kresťanských cirkví v deväťdesiatych rokoch na Slovensku. Dalším faktorom ich úspechu môže byť práve to, že ide o malé a oveľa homogénnejšie skupiny žijúce intenzívnejším náboženským a pospolitostným životom.

Takúto vysvetľovaciu schému ich úspechu ponúka napríklad teória racionálnej voľby, konkrétne napríklad v práci L. R. Iannacconeho (1994) *Prečo sú prísne cirkvi silné*. Podľa tohto prístupu sa úroveň participácie v cirkvi pozitívne mení s požiadavkami, ktoré sú od člena vyžadované, či už vo forme času, zdrojov alebo v miere prináležitosti, ktoré veriaci skupine venuje. Cirkvi, ktoré dovoľujú členovi účasť bez toho, aby niečo do nej

²¹ Nepriamy spôsob financovania, teda daňové úľavy, môžu využívať bez vyjednávania so štátom všetky registrované cirkvi, aj tie, ktoré nežiadajú o priamu podporu.

²² V prípade Náboženskej spoločnosti Svedkovia Jehovovi je však neisté, či došlo k skutočnému zdvojnásobeniu počtu členov v 90-tych rokoch, pravdepodobnejšie je, že pri sčítaní obyvateľstva v roku 1991 sa nie všetci prihlásili k svojmu presvedčeniu.

investoval, takémuto „voľne sa vezúcemu“²³ členovi taktiež dáva menej rôznych druhov kompenzácií. Prísne cirkvi (v USA označované často ako konzervatívne), zvyčajne organizované do menších spoločenstiev, sú silnejšie a atraktívnejšie, pretože redukujú prítomnosť „voľne sa vezúcich“ (čiernych pasažierov). Odhaľujú členov, ktorí nemajú vytvorenú príslušnosť a stimulujú väzby medzi tými, ktorí zostávajú. Teória racionálnej voľby bola síce odôvodnená výsledkami štúdia amerických cirkví a denominácií, ktoré existujú v podmienkach voľného „trhu s náboženskými statkami“, ale umožňuje v určitej miere vysvetliť, prečo aj u nás zaznamenávajú úspech pri získavaní členov aj skupiny pestujúce prepjatú emotivitu, vnútrogrupinovú vrúcnosť a silnú vnútornú solidaritu, hoci svojimi prísnymi normami a odlišným životným štýlom môžu pôsobiť pre väčšinu populácie nepríťažlivo, nebezpečne a až fundamentalisticky.

Rechristianizácia Slovenska po r. 1993

V premene charakteru slovenskej spoločnosti bol okrem prijatého zákona o registrácii cirkví a náboženských spoločností v roku 1992, dôležitý najmä vznik samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993, ktorý pokračoval v postupnej zmene vzťahov štátu a cirkví. Politické súvislosti, predovšetkým procesy formovania politických elít, naznačovali aj miesto, ktoré náboženstvo môže zaujať v legitimizačnom systéme nového štátu. Spôsob schvaľovania *Deklarácie o zvrchovanosti* a prijímanie novej *Ústavy SR* v roku 1992 boli jednými z príčin rozdelenia politických elít na Slovensku. Podľa politológa Ľ. Kubína (2003) pri zakladaní štátu absentovala diskusia o spoločnej vízii krajiny a o budúcom charaktere nového štátu. Chýbajúci konsenzus v otázke demokratického charakteru štátu sa transformoval do polarizácie a rozštiepenia politickej scény. V takýchto podmienkach bolo dôležité nájsť hodnoty a princípy, ktoré by boli zjednocujúcim prvkom spoločnosti. Namiesto absentujúcej zjednocujúcej vízie boli do ústavy vložené prvky odkazujúce na najmenej politicky kontroverzné obdobie z histórie – christianizácia územia počas Veľkomoravskej ríše. Podobne ako táto prvá rechristianizácia aj rechristianizácia po roku 1990 bola realizovaná aj zhora, teda cez zákony a základné politické dokumenty. Po prijatí Ústavy Slovenskej republiky v septembri 1992 sa podľa jej prvého článku prvej hlavy deklaruje štát ako „zvrchovaný, demokratický a právny štát. Neviaže sa na nijakú ideológiu ani náboženstvo“. Nejde teda o deklarovanie laickosti štátu²⁴ v takom význame, ako je rozvíjaná idea sekulárnej Francúzskej republiky, v ďalších častiach sa totiž preambula Ústavy Slovenskej republiky odvoláva na svoje východiská v náboženskom učení kresťanstva, keď ide o deklaráciu tradície „v zmysle cyrilo-metodského duchovného dedičstva a historického odkazu Veľkej Moravy“. Viac ako o laicitu ide v prvom článku ústavy o deklarovanie náboženskej neutrality.

V podstate rozhodujúce obdobie pre zásadnú spoločenskú zmenu, začiatok tretej etapy vzťahov štátu a cirkví po roku 1989, však nastalo až po voľbách v r. 1998. M. Kollár (1999) toto obdobie charakterizoval ako začiatok normalizácie vzťahov štátu a cirkví, pretože došlo k obnoveniu dialógu s cirkvami, aj k obnoveniu prác na príprave nového zákona o vzťahoch štátu a cirkví a na príprave Základnej zmluvy so Svätou stolicou. Nástup novej vlády znamenal aj posilnenie vplyvu cirkví. Do vlády sa dostali viaceré kresťanské orientované strany – v rámci SDK (Slovenská demokratická koalícia) to bolo KDH, ktoré z celej päťčlennej koalície získalo najviac poslancov (16 zo 42 mandátov). Časť SDK neskôr založila novú kresťanskú orientovanú stranu SDKÚ, ktorej predsedom bol úradujúci premiér a pôvodný predseda SDK Mikuláš Dzurinda. Súčasťou vládnej koalície sa stala aj SMK (Strana maďarskej koalície) s 15 mandátmi, v ktorej tiež dominuje kresťanský prúd. Počas vládnutia tejto politickej reprezentácie v rokoch 1998-2002 došlo k najvýznamnejším legislatívnym zmenám vo vzťahoch štátu a cirkví od novembra 1989, ktoré v podstate otočili smerovanie zmeny charakteru štátu od náboženskej neutralizácie k christianizácii. Po nástupe vlády M. Dzurindu v roku 1998 sa začali vzťahy Slovenskej republiky a Rímskokatolíckej cirkvi posilňovať. Krátko po voľbách, v apríli 1999 navštívil premiér vo Vatikáne pápež Ján Pavla II.. Počas návštevy sa dohodlo okrem pokračovania prác na príprave Základnej zmluvy aj založenie Katolíckej univerzity. Taktiež boli prerokované aj ďalšie dokumenty - o financovaní cirkví, o cirkevnom školstve a o duchovnej službe v ozbrojených silách.

V takejto spoločenskej a politickej klíme bola Národnou radou Slovenskej republiky schválená 30. novembra 2000 Základná zmluva medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou č. 326/2001 Z.z., ktorá bola rozhodujúcim prvkom pri zmene charakteru vzťahov štátu a cirkví. Ide o politickú medzinárodnú zmluvu prezidentského typu, ktorá upravuje vzťahy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou, teda katolíckou cirkvou. Platnosť nadobudla 18. decembra 2000 a vyplýva z nej, že zmluvné strany postupne uzatvoria ešte štyri čiastkové zmluvy. O duchovnej službe v ozbrojených silách, o katolíckej výchove, o výhradách svedomia a o financovaní katolíckej cirkvi. Podpísaním tejto zmluvy došlo k faktickému právnomu privilegovaniu jednej cirkvi pred ostatnými registrovanými cirkvami a tým k porušeniu princípu rovnosti pred zákonom, ale aj neutrality štátu. Tento diskriminačný stav trval až do 11. apríla 2002, keď prezident republiky podpísal Zmluvu medzi Slovenskou republikou a registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami v Slovenskej republike, ktorá bola v Zbierke zákonov uverejnená pod číslom 250/2002. Táto zmluva s jedenástimi cirkvami vychádza zo zákona č. 394/2000

²³ Iannaccone používa na označenie správania takýchto oportunistických veriacich termín free-riding (čierny pasažier).

²⁴ Viaceré zdroje, aj oficiálne dokumenty štátnych orgánov nepresne stotožňujú nezávislosť štátu od náboženstva alebo ideológie ako laicitu. Často aj formulácie v preambule Ústavy interpretujú ako deklarovanie laickosti štátu. Viď napríklad dokumenty Cirkevného odboru Ministerstva kultúry SR (www.culture.gov.sk/index/) alebo Moravčíková - Cipár (2001).

Z.z., ktorý vytvára možnosť uzatvárať zmluvy so štátom zo strany registrovaných cirkví. Možnosť uzatvoriť zmluvu využilo jedenásť registrovaných cirkví. Okrem katolíckej cirkvi, ktorá si svoj vzťah upravila Základnou zmluvou medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou, túto zmluvu so štátom nevyužila Náboženská spoločnosť Svedkovia Jehovovi, Kresťanské zbory, Novoapoštolská cirkev a Gréckokatolícka cirkev, na ktorú sa však napriek právnej autonómii v Slovenskej republike vzťahuje Základná zmluva so Svätou stolicou. Až dohoda medzi štátom a 11 registrovanými cirkvami sa čiastočne nastolila rovnosť cirkví pred zákonom, no aj to len tých cirkví a náboženských spoločností, ktoré štát registráciou uznal ako náboženské spoločenstvá. Podľa Moravčíkovej (2003) aj podľa predstaviteľov štátu a cirkví má táto zmena napriek odlišnému charakteru takmer identický obsah ako Základná zmluva. Toto konštatovanie však nie je celkom presné. Formálnou štruktúrou sú si obe zmluvy podobné, no svojím obsahom, právnym definovaním zmluvných strán a rôznou ochranou autonómie cirkví vytvárajú obe zmluvy legislatívnu nerovnosť. No aktom podpísania oboch zmlúv (Základnú zmluvu s Vatikánom, aj zmluvu s registrovanými cirkvami) všetky zúčastnené strany vzájomne uznali a tým aj legitimizovali privilegované postavenie katolíckej cirkvi medzi ostatnými registrovanými cirkvami. Prijatím týchto zmlúv sa do právneho poriadku Slovenskej republiky dostali prvky inštitútu náboženských výnimiek, ktorého inštitucionalizácia by nastala prijatím Zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou o uplatňovaní výhrady svedomia, ktorej návrh bol v roku 2003 predložený na schválenie Ministerstvom spravodlivosti SR. V zmysle tohto návrhu by katolíckym veriacim patrilo právo odmietnuť konať to, čo považujú za priečiace sa svojmu náboženstvu. Ako túto situáciu opisuje Martinková (2004), tento návrh sa pokúša zakotviť v našom právnom poriadku jednu z možných podôb inštitútu náboženských výnimiek. „Podstatu tohto inštitútu možno vo všeobecnosti definovať ako vyňatie určitého subjektu (fyzickej alebo právnickej osoby) spod právnej úpravy, ktorá je záväzná pre všetkých ostatných – a to primárne na základe garancie náboženskej slobody.“ (Martinková, J., 2004, s. 5) Prístup k cirkvám a náboženským spoločnostiam v slovenskej legislatíve, ktorý Moravčíková (2003) charakterizovala ako „prístup na polceste“ medzi striktnou odľukou a štátnou cirkvou po prijatí Základnej zmluvy otočil smer a dalo by sa povedať, že je to posun smerom od odľuky štátu a cirkví a dnes je na polceste opačným smerom, k štátnej cirkvi.

Vladimír Krivý (2001b) na výsledkoch reprezentatívnych výskumov verejnej mienky z marca 2000 ilustruje, aké boli v období prijímania Základnej zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou (vo verejnosti označovanej tiež aj ako konkordát²⁵) názory na postavenie a vplyv cirkví v spoločnosti. Na otázku, či by sa na financovanie cirkví a náboženských spoločenstiev malo dávať zo štátneho rozpočtu viac alebo menej peňazí ako v súčasnosti, sa vyjadrilo iba 11,5% opýtaných za zvýšenie finančnej podpory, 31,7% opýtaných si želalo zachovať existujúci stav, 15,2% opýtaných preferovalo zníženie príspevkov a až 27,2% opýtaných sa vyjadrilo, že štát by nemal vôbec na cirkvi zo štátneho rozpočtu prispievať. Podobne aj na otázku, či by sa mal vplyv Rímskokatolíckej cirkvi na školstvo posilniť, boli výsledky podobné ako pri predchádzajúcej otázke. Iba 13,5% respondentov bolo za zvýšenie vplyvu cirkví, 34,5% bolo za uchovanie existujúcej situácie, 11,2% opýtaných si želalo znížiť vplyv štátu na školstvo a až 30,6% opýtaných si myslelo, že by cirkev nemala mať na školstvo žiaden vplyv. Z toho istého výskumu vyplynulo, že verejnosť v tom období považovala moc cirkví za primeranú. V tomto duchu sa vyjadrilo až 50,7% respondentov. Spolu 25,9% opýtaných sa vyjadrilo, že cirkev má výraznú alebo skôr nadmernú moc a 14,2% opýtaných považovalo moc cirkví za skôr alebo výrazne nedostatočnú. Ako ukazujú výsledky prieskumov, verejnosť neprejavila veľkú náklonnosť posilňovaniu pozícii cirkví, predovšetkým katolíckej cirkvi v spoločnosti, skôr naopak. No napriek tomu Základná zmluva vytvorila stav, ktorý zvýhodňuje a právne privileguje jednu konfesiu nad ostatné. Dokonca na úrovni medzinárodnej zmluvy, ktorá má vyššiu právnu záväznosť ako národné zákony a jednostranne nie je vypovedateľná²⁶.

Skutočnosť, že štát uzatvoril osobitnú zmluvu s predstaviteľmi cirkvi (neskôr aj d'alších cirkví, nie však všetkých svetonázorových prúdov), narušuje zásadu svetonázorovej neutrality štátu a rovnosti občanov pred zákonom a zároveň sú kladené prekážky voľnej súťaže náboženských a svetonázorových predstáv na Slovensku. Týmto zároveň dochádza k deformácii významu plurality historických zdrojov slovenskej kultúry a hodnôt spoločnosti. Slovensko v svojej histórii ovplyvňovali okrem kresťanstva aj iné myšlienkové, politické, sociálne, filozofické prúdy a hnutia. Počínajúc dedičstvom antiky, vplyvom renesancie a osvietenstvom až po súčasný humanizmus. Súčasný christianizujúci diskurz vylučuje z tradície Slovenska aj dedičstvo sekulárnych demokratických hodnôt masarykovského humanizmu. Vylúčenie nenáboženských presvedčení a nejednoznačnosť ich postavenia obsahuje už samotná Ústava Slovenskej republiky, ktorá síce hneď v prvom článku rozlišuje ideológie a náboženstvo, no v ďalších častiach nevytvára predpoklady pre právnu reguláciu a ochranu iných ako náboženských presvedčení. V čl. 24 síce garantuje „slobodu myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery“ a taktiež uvádza, že „toto právo zahŕňa možnosť zmeniť náboženské vyznanie alebo vieru“ a že „každý má právo byť

²⁵ Hoci na Slovensku nie je v názve zmluvy označenie konkordát, v mnohých aj štátnych inštitúciách blízkyh publikáciách (Moravčíková, M. – Cipár, M., 2001) Základnú zmluvu uvádzajú spolu s konkordátmi s inými krajinami, napr. Poľskom alebo obdobnou zmluvou v Maďarsku. Obsahom aj formálne je Základná zmluva budovaná podobne ako konkordát s Poľskom. Voľba termínu Základná zmluva bola nielen sémantickým pokusom nevyvolávať dojem katolizácie štátu, ale aj vyjadriť, že neobsahuje kompletne vymedzené práva a povinnosti oboch strán vo všetkých oblastiach právnej úpravy vzťahov, ako tradične obsahuje konkordát. Zároveň má naznačiť, že nie je ani tak konkrétne zameraný, len na všeobecné usporiadanie vzťahov ako Modus vivendi. K charakteru konkordátu Základnej zmluvy chýbajú zmluvy, ktoré majú byť prijaté dodatočne a na Modus vivendi obsahuje veľa konkrétnych záväzkov. „Názov ‚Základná zmluva‘ vyjadruje skutočnosť, že ide o prvú a originálnu rámcovú komplexnú úpravu vzťahov medzi zmluvnými stranami.“ (Šmíd, 2001, s. 35)

²⁶ Takto došlo k vytvoreniu podobnej situácie ako v Poľsku, ktoré však na rozdiel od Slovenska nie je svetonázorovo tak heterogénne ako Slovensko. V Poľsku sa zmluva štátu s Vatikánom pripravovala už v osemdesiatych rokoch a definitívne bola ratifikovaná až 23.2. 1998. Podľa Pavla Zaleckeho (2001) boli zjavné záujmy cirkvi o uzavretie konkordátu, pretože medzinárodná zmluva aj v Poľsku oveľa lepšie chráni záujmy cirkvi ako vnútroštátne zákony a v prípade nesúhlasu alebo nespokojnosti jednej zo strán sa dá oveľa ľahšie zmeniť.

bez náboženského vyznania. Každý má právo slobodne prejavovať svoje náboženstvo alebo vieru buď sám, alebo spoločne s inými, súkromne alebo verejne, bohoslužbou, náboženskými úkonmi, zachovávaním obradov, alebo sa zúčastňovať na jeho výučbe“, no hneď v ďalšej časti uvedeného článku ústavy sú práva spravovať svoje záležitosti nezávisle od štátnych orgánov priznané iba náboženským spoločnostiam a cirkvám, teda explicitne nenáboženské a filozofické, či iné svetonázorové skupiny toto právo v ústave zakotvené nemajú. Tento článok ústavy pridáva cirkvám a náboženským spoločnostiam špeciálne postavenie medzi inými právnickými osobami pôsobiacimi v Slovenskej republike a privileguje ich aj pred náboženskými skupinami, ktoré nie sú štátom registrované. Absencia právnej definície náboženstva a zákony regulujúce cirkvi a náboženské spoločnosti spolu so zákonmi regulujúcimi nenáboženské združenia občanov výrazne sťažujú možnosť vstúpiť do prostredia existujúcich náboženstiev novým náboženským a svetonázorovým skupinám. Nenáboženské a filozofické svetonázory sú napríklad regulované aj podľa zákonov týkajúcich sa sféry verejného života a poriadku, keď napríklad v zákonoch č. 83/1990, č. 84/1990 Zb., trestnom zákone, zákone č. 424/1991 Zb. je vymedzené pre spoločnosť nebezpečné konanie, zatiaľ čo na niektoré extrémne prejavy v rámci tradičných registrovaných cirkví sa tieto zákony nevzťahujú ako na celok, ale iba na správanie sa jednotlivcov. Príkladom ochrany aj extrémnych prejavov v tradičných cirkvách boli rôzne kauzy, medzi inými problémy s činnosťou hnutia Nazaret, vedeného katolíckym kňazom, ktoré boli posudzované predovšetkým na základe zákonov o slobode náboženského vyznania.

Prijatie Základnej zmluvy, podobne ako aj v ústave zakotvený odkaz na cyrilometodskú tradíciu je privilegovaním kresťanskej tradície a vo svojich dôsledkoch legitimizuje privilegované postavenie katolíckej cirkvi v spoločnosti. Obzvlášť výrazné je to v článku Základnej zmluvy o náboženských sviatkoch, ktorý by v medzinárodných zmluvách nemal mať miesto, podobne ako aj otázky financovania vyučovania na školách, obzvlášť na štátnych školách narušajú zásady suverenity a autonómie štátu. Základná zmluva vytvára asymetrický vzťah medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou ako subjektom medzinárodného práva. Zmluva obsahuje celý rad záväzkov voči katolíckej cirkvi zastúpenej Svätou stolicou, no nestanovuje žiadne záväzky (okrem deklaratívnych o spolupráci pri charitatívnej činnosti a záväzku Svätej stolice, že použije všetky svoje prostriedky na formovanie svedomia obyvateľov Slovenskej republiky katolíckym vierovyznaním (čl. 2, ods. 2)). Výsledkom novovzniknutej právnej situácie na Slovensku je, ako upozorňuje aj P. Prusák (2003), že cirkev dostáva väčšiu nezávislosť od štátu ako štát od cirkvi. Aj preambula prijatej zmluvy sa zmieňuje len jednostranne o pravdách a hodnotách katolíckej cirkvi, nie sú spomenuté žiadne iné hodnoty a tradície, z ktorých dedičstva vychádza tradícia Slovenskej republiky.

Legislatívna deprivatizácia náboženstva

Podľa Moravčíkovej a Cipára, kým zostávajú zachované demokratické procedúry tvorby práva a pokiaľ sa dostatočne berie zreteľ na závislosť usporiadania štátu od sociálnej bázy spoločnosti, nehrozí nebezpečenstvo identifikácie štátneho zriadenia s jedinou etickou alebo náboženskou voľbou, ani jej monopolizácia. „Štát v tomto prípade zostáva štátom sekulárnym, ideologicky neutrálnym, avšak nie je štátom sekularizujúcim, t.j. vytlačujúcim náboženské prvky zo spoločenského života.“ (2001, s. 9) Na súčasné vzťahy štátu a cirkví na Slovensku sa však možno pozerat' aj z iného uhlu pohľadu, napríklad ako na priestor verejného života, v ktorom by si mali byť všetky náboženské alebo svetonázorové skupiny rovné nie len *de jure*, ale aj *de facto*. Okrem toho má princíp zabezpečenia náboženskej slobody znamenať ochranu štátu pred náboženstvom, nie znáboženšťovanie štátu. Účelom neutrality štátu má byť, ako ilustruje Martinková (2004) na príklade nemeckého modelu, neintervencia štátu (teda ochrana autonómie náboženských organizácií), neidentifikácia (vyhýbanie sa pozícii arbitra v náboženských konfliktoch, ako aj podpore konkrétnych denominácií alebo ideológií), rovnosť (jednotlivé denominácie majú rovnaký prístup k výhodám plynúcim od štátu a rovnako znášajú štátom stanovené bremená) a kooperácia (prispôsobenie sa alebo spolupráca v rozličných oblastiach aktivít). Podobne ako v nemeckom aj v americkom modeli ide o neprípustnosť zvýhodňovania jednej alebo viacerých denominácií. Najvýraznejšie v súčasnosti deformujú princípy rovnosti pred zákonom a náboženské slobody tie právne normy, ktoré vytvárajú podmienky pre ekonomické fungovanie cirkví a náboženských spoločností. Príkladom môžu byť niektoré ekonomické súvislosti legislatívnych zmien garantujúcich nepriame financovanie cirkví, ktoré na jednej strane zabezpečujú dodatočné financie od štátu pre najväčšie cirkvi, na druhej strane vytvárajú stav, že rovnaké práva nemôžu byť iným skupinám priznané, predovšetkým z dôvodu nižšej početnosti ich členskej základne.

V Slovenskej republike napríklad podľa zákona dostávajú všetky cirkvi na platy duchovným rovnakú čiastku na osobu, no katolícka cirkev má, predovšetkým po podpísaní Základnej zmluvy s Vatikánom a z nej vyplývajúcich ďalších zákonov, garantované aj špecifické pozície v systéme štátnej a verejnej správy a služieb, ktoré sú financované priamo zo štátneho rozpočtu. Môže cez štátny rozpočet mimo rozpočet pre cirkvi financovať činnosť kaplánov v ozbrojených zložkách (armáda, polícia) alebo napríklad vyučujúcich náboženstvo na verejných a štátnych školách. Inak povedané, štát dáva k dispozícii určité pozície financované štátom cirkvi len na základe prináležitosti pracovníkov (zamestnancov) k cirkvi alebo na základe poverenia cirkvi. Francúzsky sociológ Pierre Bourdieu (1998) upozorňuje na to, že cirkev má nielen duchovnú moc, teda možnosť ovládať statky spásy a očakávania veriacich, ale má aj moc svetskú, ktorá spočíva v tom, že má v rukách určité pozície a posty, ktoré existujú a fungujú na základe občajnej ekonomickej logiky (tlač, náboženské púte, výroba sakrálnych predmetov a

podobne) alebo pozície ktoré existujú s podporou štátu, napríklad miesta v školstve, v armáde alebo v polícii. Preto podľa Bourdieho je možné sledovať rozsah cirkevného vplyvu na spoločnosť na základe postov, ktoré majú svoje zdôvodnenie v existencii cirkvi a kresťanskej viery a neexistovali by, ak by prestala cirkev alebo náboženské učenie existovať. Pri svojej analýze sa Bourdieu opiera o skúsenosti so situáciou vo Francúzsku, kde takýto prístup vedie k postupnej zmene ekonomických základov cirkvi. Výsledkom je, podobne ako na Slovensku po prijatí Základnej zmluvy a z nej neskôr odvodených zákonov, že „čisto „symbolické“ obchodovanie s laikmi (a symbolická moc uplatňovaná kazateľstvom a starostlivosťou o duše) sa stali čímisi druhoradým a na prvé miesto nastúpilo obchodovanie so štátom, ktorý prostredníctvom financovania postov zabezpečuje cirkvi svetskú moc nad tými aktérmi, ktorý posty kontrolované cirkvou chcú zastávať a musia byť preto kresťanmi (katolíkmami). Totiž pozície a posty, ktoré má cirkev v rukách (napríklad učitelia náboženstva, pedagógovia na teologických fakultách verejných vysokých škôl a na konfesijných vysokých školách, cirkevní pracovníci v ozbrojených zložkách a polícii, pracovníci pre cirkevné zariadenia a podobne), aj keď nie sú vždy explicitne podmienené príslušnosťou k cirkvi, zabezpečujú cirkvi moc nad určitým druhom toho, čo Bourdieu označuje ako „štátna klientela“ a tým cirkvi zabezpečujú aj pravidelné hmotné, prinajmenšom však aspoň symbolické zisky, a to aj bez toho, aby cirkev tieto zariadenia musela priamo vlastniť. Pomocou štátnych financií a štátneho vzdelávania, v ktorom získava cirkev priestor, sa podľa Bourdieho cirkev zdanlivo viac približuje obrazu nezištnosti a pokory, aký zodpovedá jej hlásanému poslaniu. Ak verejnosť nevníma túto situáciu ako problém (hoci na Slovensku prieskumy dlhodobou ukazujú, že takmer polovica občanov vníma financovanie cirkvi ako neprimerane vysoké a v súčasnom rozsahu neželateľné), nie je to len znakom jej súhlasu s existujúcou situáciou, ale môže ísť aj o prejav nemožnosti vidieť ekonomické súvislosti ako ekonomické práve z dôvodu, že za ekonomické nie sú explicitne definované, uvádza Bourdieu. No ani pomenovanie ekonomicky symbolických statkov ako ekonomiky nestačí, podobne ako nestačí ani iba uvedenie si podstaty mechanizmov fungovania týchto mechanizmov. Dôležitá je aj zmena objektívnych štruktúr, ktoré ekonomický rozmer fungovania cirkvi zakrývajú.

Na podmienky Slovenskej republiky by bolo možné aplikovať dva závery: na jednej strane deefeminizovať jazyk práva, ktorý je voči neštandardným a netradičným svetonázorovým skupinám diskriminačný a na druhej strane zmeniť legislatívne podmienky regulácie náboženského života tak, aby nedochádzalo k privilegovaniu jedných skupín oproti skupinám iným, ktoré nemajú možnosť využívať rovnaké práva, aké má v súčasnosti katolícka cirkev. Takýto postoj je aj v duchu predstaviteľov Svätej stolice, ktorí slovami apoštolského nuncia v Slovenskej republike Henryka Nowackého deklarujú, že cirkev (katolícka) pri uzatváraní takých zmlúv, ako je Základná zmluva, „nechce žiadne privilégia. Pastoralná konštitúcia *Gaudium et spes* o Cirkvi v súčasnom svete hovorí jednoznačne, že Cirkev nevkladá svoju nádej do výsad, ktoré jej poskytuje občianska vrchnosť. Ba zriekne sa uplatňovania niektorých zákonite nadobudnutých práv, ak by sa zistilo, že ich používanie vyvoláva pochybnosti o úprimnosti jej svedectva, alebo keď nové životné podmienky žiadajú iné usporiadanie.“ (Nowacki, H. J., 2001, s. 5)

Záver

Slovenskú republiku v súčasnosti nemožno podľa charakteru jeho legislatívy jednoznačne považovať za typ sekulárneho štátu. Slovenská spoločnosť bola aj v období socializmu silne zasadená do hodnotovej sústavy formovanej kresťanstvom. Jej základný charakter si stále uchováva a po štyridsiatich rokoch intenzívnej sekularizácie by sa dala aj v súčasnosti označiť ako sekulárna s katolíckou kultúrou a konfesijným modelom náboženského života, ktorý je naklonený skupinám organizovaných a inštitucionalizovaných podľa modelu tradičných cirkvi. Pre charakterizovanie vývoja v európskych krajinách francúzsky sociológ laicity Jean Baubérot rozlišuje sekularizáciu od laicizácie, pretože laicizácia v jeho definovaní znamená predovšetkým posilňovanie moci štátu oproti moci cirkvi. Ak by sa tento prístup aplikoval na charakterizovanie súčasného vývoja slovenskej spoločnosti, potom možno hovoriť nielen o desekularizácii (čo naznačuje rast deklaratívnej príslušnosti k cirkvám podľa výsledkov sčítania obyvateľstva a rast podielu veriacich v Boha, ako ukazujú reprezentatívne výskumy EVS, ISSP a iné), ale možno hovoriť (predovšetkým po podpise Základnej zmluvy s Vatikánom) aj o delaicizácii štátu, najmä v zmysle oslabovania moci štátu pri súčasnom posilňovaní moci cirkvi nad spoločnosťou. Postupný vývoj vzťahov štátu a cirkvi (predovšetkým katolíckej) na Slovensku potvrdzuje hypotézu Josého Casanova (1994) o raste politického vplyvu náboženstva v modernom svete, teda o vytváraní „verejného náboženstva“. Pri formovaní verejného náboženstva ide o situáciu, keď tradičné náboženstvá odmietajú prijať marginálnu pozíciu vo verejnej sfére, kam sa ich pokúšali vytlačiť sekulárne trendy v moderných spoločnostiach. Ich reakciou je opačná snaha, teda rezistencia voči privatizujúcim tlakom. Prejavom *deprivatizácie náboženstva*, ako to označil Casanova, je vstup náboženských skupín do politického života, do oblasti súkromia, ale aj do ekonomiky.

Po podpísaní Základnej zmluvy s Vatikánom však vzniká otázka, prečo by mala mať zmysel snaha o realizáciu a udržiavanie princípov slobodnej politickej činnosti so súčasným zachovaním podmienok občianskej rovnosti, na ktorých vznikla súčasná euroamerická demokracia. Táto otázka sa netýka len individuálnych práv, ale aj práv v oblasti náboženského života. Zaujímavú a inšpiratívnu odpoveď na tieto otázky ponúkla sociálna filozofka Hannah Arendtová. Ona sama sa svojou teóriou a dielom pokúšala ochrániť uchovanie týchto hodnôt vo verejnej sfére, teda vo sfére vymedzenej a garantovanej zákonmi. Súčasťou takejto verejnej sféry by malo byť na Slovensku

aj školstvo, ale aj právny systém zaručujúci rovnosť občanov pred zákonom a slobodu vyznania. Arendtová bola presvedčená, že keď sa začne politika chápať primárne ako prostriedok vedúci k cieľu, hoci aj zdanlivo morálnemu, znamená to, že skúsenosť plurality seberovných v nej obsiahnutá je predurčená na devalváciu, ak nie na úplné zahľadenie. Arendtová to odmieta aj vtedy, ak ide o moralizujúcu interpretáciu činnosti z morálnych dôvodov, ako je to často prítomné v rétorike kresťanov. „Politická činnosť pochopená ako prostriedok vedúci k vopred danému výsledku zvädza dobrých ľudí k tomu, aby sa k svojim vrstovníkom nesprávali ako k seberovným, ale ako k prostriedkom na dosiahnutie konečného cieľa eschatologickej spravodlivosti.“ (Arendtová, H. podľa Villa, D. R., 2004) Politická sféra je totiž podľa Arendtovej autonómny priestor ľudskej slobody, nemala by byť podriadená diktátu ekonomickej, biologickej alebo historickej nevyhnutnosti. Zákony v Slovenskej republike tým, že explicitne definujú iba náboženstvá a neregulujú aj rôzne nenáboženské alebo filozofické svetonázory, v podstate ani nerátajú s inými ako v tradičnom význame chápanými náboženskými svetonázormi. Pre alternatívu a odlišnosť v oblasti výkladov sveta v podstate nevytvárajú priestor. Dokonca pokusmi definovať prostredníctvom zákonov pojmy cirkiev a náboženská spoločnosť (na registráciu totiž musia skupiny spĺňať vopred stanovené atribúty inštitucionalizovaných skupín) tento priestor v sfére plurality obmedzujú. Samotný pojem cirkiev, ktorý obsahuje legislatíva zameraná na sféru náboženského života, naznačuje, že právne ustanovenia sa vyvinuli podľa modelu kresťanstva. Tento model reprodukuje nielen tým, že neintegrujú do zákonov o náboženskom živote aj iné svetonázorové prvky, ale aj spôsobom prijímania legislatívy týkajúcej sa cirkví a náboženských spoločností, ktorej základ vytvárajú zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou. Ostatné zákony a dohody sú formované a pripodobňované modelu potrieb katolíckej cirkvi. Štát by mal v prípade, že ide o ideologicky a nábožensky neutrálny štát, vytvárať rovnaké legislatívne podmienky podporujúce aj ochraňujúce rovnako náboženské, ako aj nenáboženské, teda svetonázorové prejavy. Porovnanie vývoja vzťahov na Slovensku a v západoeurópskych krajinách a USA ukazuje, že zatiaľ čo tam napriek rozdielnym spôsobom garantovania oddelenia štátu od náboženstva dochádza k oslabovaniu zákonmi garantovaných väzieb medzi štátom a cirkvami či náboženskými spoločnosťami, ktoré je sprevádzané silnejúcim prienikom náboženstva do politiky, na Slovensku je trend vývoja výrazne odlišný, predovšetkým v otázke vzťahu štátu k náboženstvám, čo je zjavné na legislatívnom posilňovaní pozície katolíckej cirkvi v spoločnosti.

Miroslav Tižik (1973) vyštudoval sociológiu na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, kde v súčasnosti pôsobí ako odborný asistent. Doktorskú dizertačnú prácu píše na tému *Renesancia náboženských pospolitostí na Slovensku. Okrem sociológie novej religiozity sa pedagogicky venuje aj interpretatívnej sociológii a sociologickej teórii Pierra Bourdiea.*

LITERATÚRA

- BASDEVANT-GAUDEMET, B., 2001: Stát a církev ve Francii. In: Robberts, G., (ed.), 2001: Stát a církev v zemích EU. ACADEMIA, Praha.
- BAUBÉROT, J., 1990: Vers un nouveau pacte laïque? Éditions du Seuil, Paris.
- BELLAH, R. N., 1976: Beyond Belief: Essays on Religion in a Post- Traditional World. Harper and Row, New York.
- BERGER, P. L., 1969: The Social Reality of Religion. Faber and Faber, London.
- BOURDIEU, P., 1998: Teorie jednání. Karolinum, Praha.
- BREZÁK, J., 1996: Prehľad vývoja náboženskej príslušnosti obyvateľov Slovenska vo svetle štatistických čísel. Pax Christi Slovakia, Bratislava.
- BUNČÁK, J., 2001: Religiozita na Slovensku: stredoeurópsky rámec. Sociológia 33, č. 1.
- CASANOVA, J., 1994: Public Religions in the Modern World. University of Chicago Press, Chicago-London.
- DAVIE, G., 2000: Religion in Modern Europe. A Memory Mutates. Oxford University Press, Oxford
- Financovanie cirkví a náboženských spoločností v SR (www.culture.gov.sk/index), august, 2004.
- HAMPLOVÁ, D., 2000: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti. Mezinárodní srovnání na základě empirického výzkumu ISSP. Sociologický ústav AV ČR, Praha.
- HERVIEU-LÉGER, D., 1999: Le pèlerin et le converti. La religion en mouvement. Flammarion, Paris.
- HERVIEU-LÉGER, D., 2001: La Religion en miettes ou la question des sectes. Calmann-Lévy, Paris.
- IANNACCONE, L. R., 1994: Why Strict Churches Are Strong. American Journal of Sociology. Vol. 99/5 (s. 1180-1211).
- INGLEHART, R., 1990: Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 484 s.
- KEMP, J., 2001: Spolupráca štátu s cirkvami a náboženskými spoločnosťami v oblasti finančných vzťahov na Slovensku. In.: Ročenka Ústavu pre vzťahy štátu a cirkví 2000. ÚVŠC, Bratislava.
- KOLLÁR, M., 1999: Cirkvi. In.: Mesežnikov, G. – Ivantyšin, M. (eds.): Slovensko 1998-1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO, Bratislava.
- KRIVÝ, V., 2001a: K monotematickému číslu Sociológie. Sociológia 33/1, 2001. s. 5-6.

- KRIVÝ, V., 2001b: Hodnotové orientácie a náboženské prejavy slovenskej verejnosti v 90. rokoch. *Sociológia* 33/1, 2001 s. 7-45.
- KUBÍN, Ľ., 2003: Politické elity. In.: SOPÓCI, J. a kol., 2003: Slovensko v deväťdesiatych rokoch. Osem pohľadov. Univerzita Komenského, Bratislava.
- MACHÁČKOVÁ, L. – DOJČÁR, M., 2002: Duchovná scéna na Slovensku II. ÚVŠC, Bratislava.
- MAJEROVÁ, Z., 2000: Registrácia občianskych združení podľa zákona č. 83/1990 Zb. o združovaní občanov v znení neskorších predpisov. In.: Sekty, kulty a nová religiozita v pluralitnej spoločnosti. Zborník referátov z konferencie ÚVŠC v Starom Smokovci, 24 a 25. novembra 1999. ÚVŠC, Bratislava.
- MARTINKOVÁ, J., 2004: Náboženské výnimky. ÚVŠC, Bratislava.
- MICHEL, P., 1992: Les religions à l'Est. Cerf, Paris.
- MORAVČÍKOVÁ, M. – CIPÁR, M., 2001: Cisárovo cisárovi. Ekonomické zabezpečenie cirkví a náboženských spoločností. ÚVŠC, Bratislava.
- MORAVČÍKOVÁ, M., 2003: Štát a cirkev v Slovenskej republike. In.: Jozefčiaková, S., (ed.), 2003: Štát a cirkev v postsocialistickej Európe. ÚVŠC, Bratislava.
- NOWACKI, H. J., 2001: Predslov. In.: Základná zmluva medzi Svätou stolicou a Slovenskou republikou s komentárom. KBS-LÚČ, Bratislava.
- PRUSÁK, P., 2003: Odluka cirkvi od štátu. AMA, Bratislava.
- SCHANDA, B., 2003: Cirkev a štát v Maďarsku. In.: Jozefčiaková, S., (ed.), (2003): Štát a cirkev v postsocialistickej Európe. ÚVŠC, Bratislava.
- ŠMÍD, M., 2001: Komentár k Základnej zmluve medzi Svätou stolicou a Slovenskou republikou. In.: Základná zmluva medzi Svätou stolicou a Slovenskou republikou s komentárom. KBS-LÚČ, Bratislava.
- TISCHNER, J., 1992: Christianity in the Post-Communist Vacuum. *Religion, State and Society*, 20 (3,4), p. 331-338.
- TOMKA, M., 1998: Coping with Persecution. Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe. *International Sociology* 13 (2), p. 229-248.
- TOMKA, M., 2001: Religious Change in East-Central Europe. In: Borovik, I. – Tomka, M. (Eds.), 2001: Religion and Social Change in Post-Communist Europe. NOMOS, Kraków.
- Ústava Československej socialistickej republiky z 11. júla 1960. Zbierka zákonov č. 100/1960.
- Ústava Slovenskej republiky z 3. septembra 1992 (vrátane zmien: 244/1998 Z. z., 9/1999 Z.z.).
- VILLA, D. R., 2004: Obavy z vplyvu. O vzťahu Hannah Arendtovej k Martinovi Heideggerovi. *Kritika a Kontext* 1/2004.
- VOJTÍŠEK, Z., 2003: Právní postavení nových náboženských hnutí v České republice. In.: Lojda, M. (ed.), 2003: Európa a nové náboženské hnutia. ÚVŠC, Bratislava.
- WILLAIME, J.-P., 1996: Laïcité et religion en France. In.: DAVIE, G., HERVIEU-LÉGER, D., (eds.), 1996: Identités religieuses en Europe. Éditions La Découverte et Fondation pour l'innovation et la prospective, Paris.
- ZAŁECKI, P., 2001: Spory o poľský konkordát. *Sociológia* 33/1, 2001. s. 114-118.
- Základná zmluva medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou. In.: Moravčíková, M. – Cipár, M., 2001: Cisárovo cisárovi. Ekonomické zabezpečenie cirkví a náboženských spoločností. ÚVŠC, Bratislava, alebo Základná zmluva medzi Svätou stolicou a Slovenskou republikou s komentárom. KBS-LÚČ, Bratislava, 2001, www.culture.gov.sk/index/.
- ZAVACKÁ, K., 2000: Návrh zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou. Príčiny snáh o uzatvorenie tejto zmluvy a následky, aké by vznikli po jej uzatvorení pre občanov Slovenska. OS. Fórum občianskej spoločnosti 11/2000.